

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

T. Nersês E. Ařtarakeċi, kaťogikos amenayn hayoċ'

Kostaneanc', Karapet

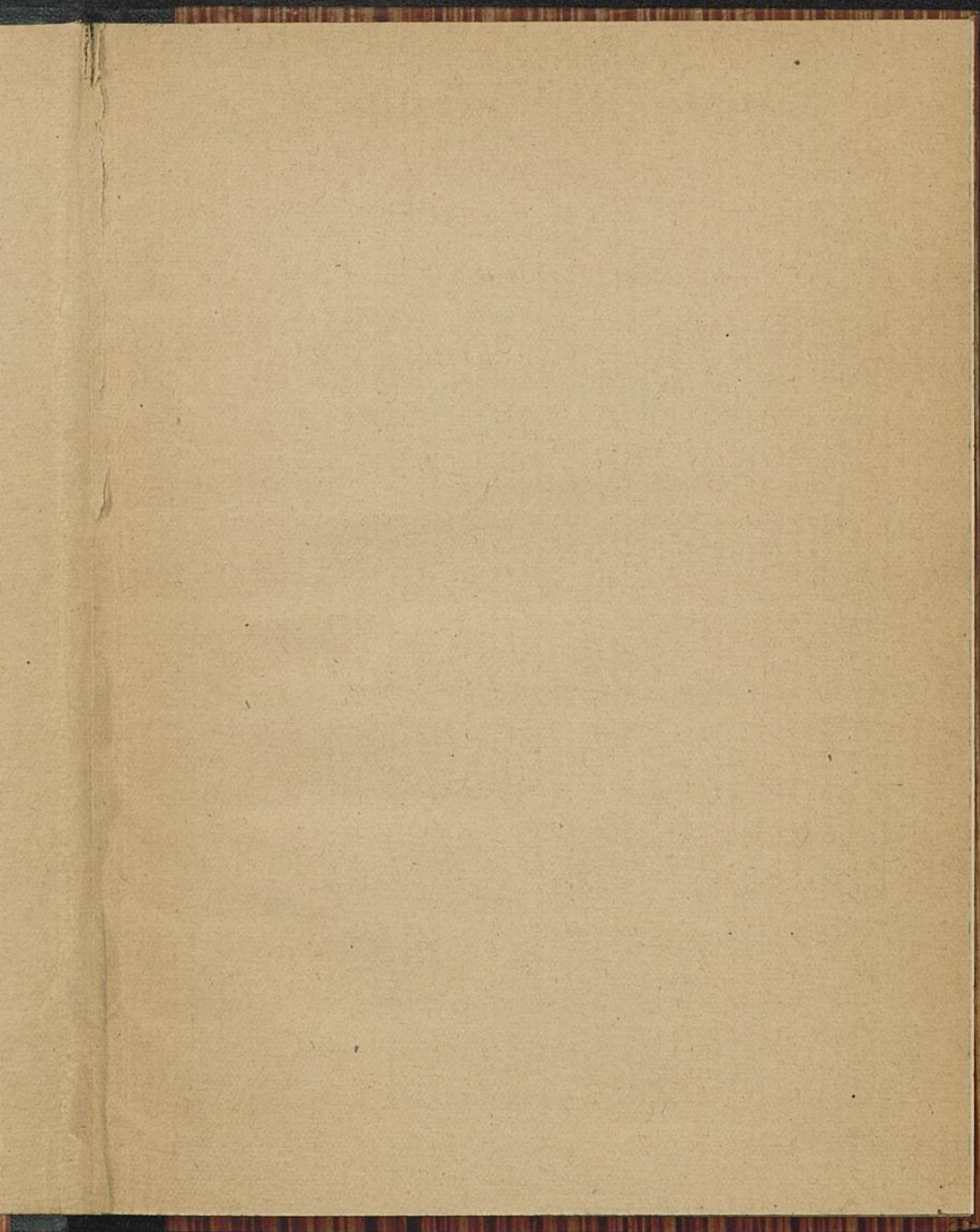
Agêksandrapôl, 1909

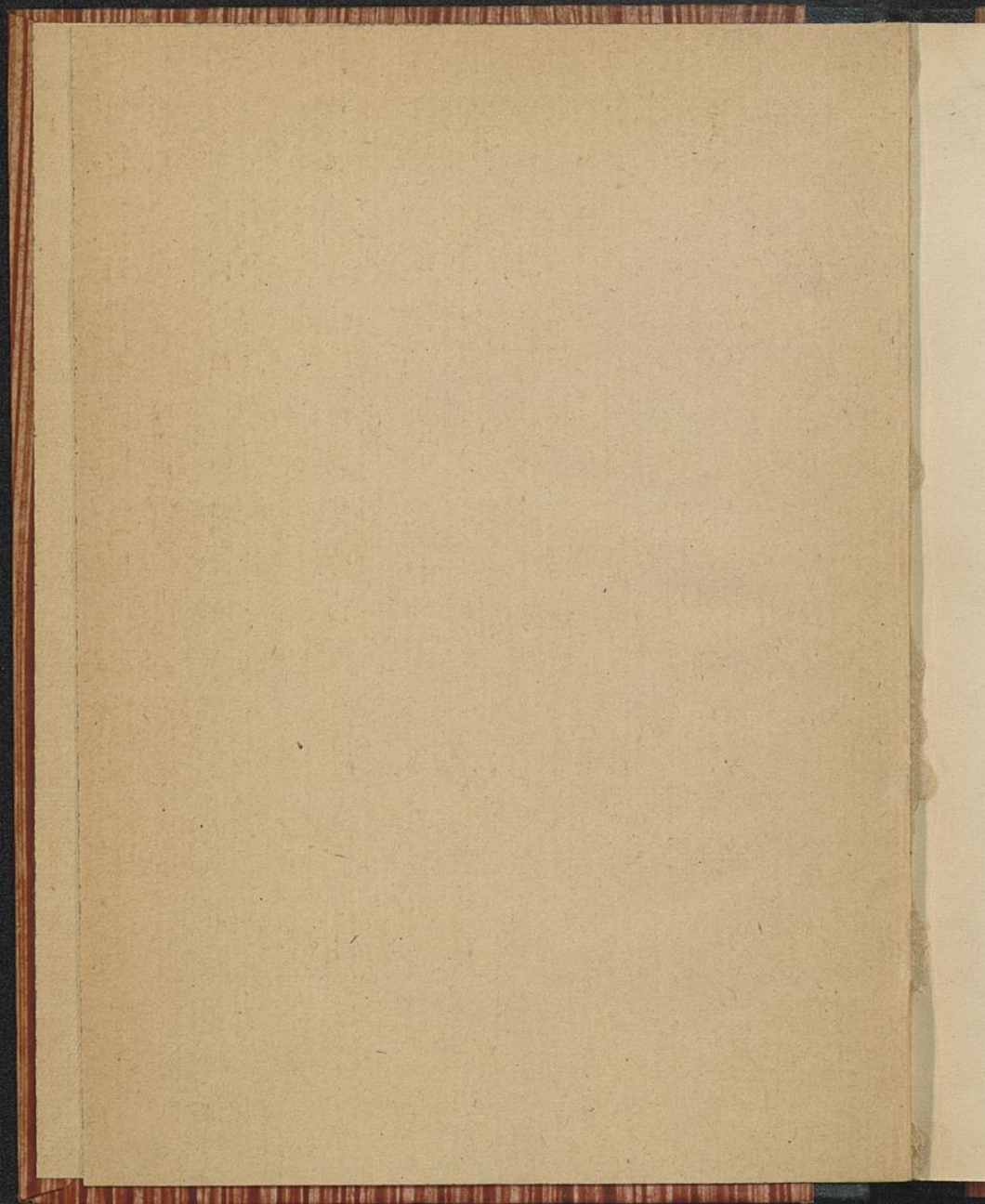
urn:nbn:de:hbz:5:1-162306

Goussen

3347

Goussen 3347.

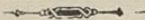
Կ Ո Ս Տ Ա Ն Ե Ա Ն Յ Կ .

**Տ. ՆԵՐՍԷՍ Ե.
ԱԶՏԱՐԱԿԵՑԻ**

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Մի հատուած նորա պատմութիւնից

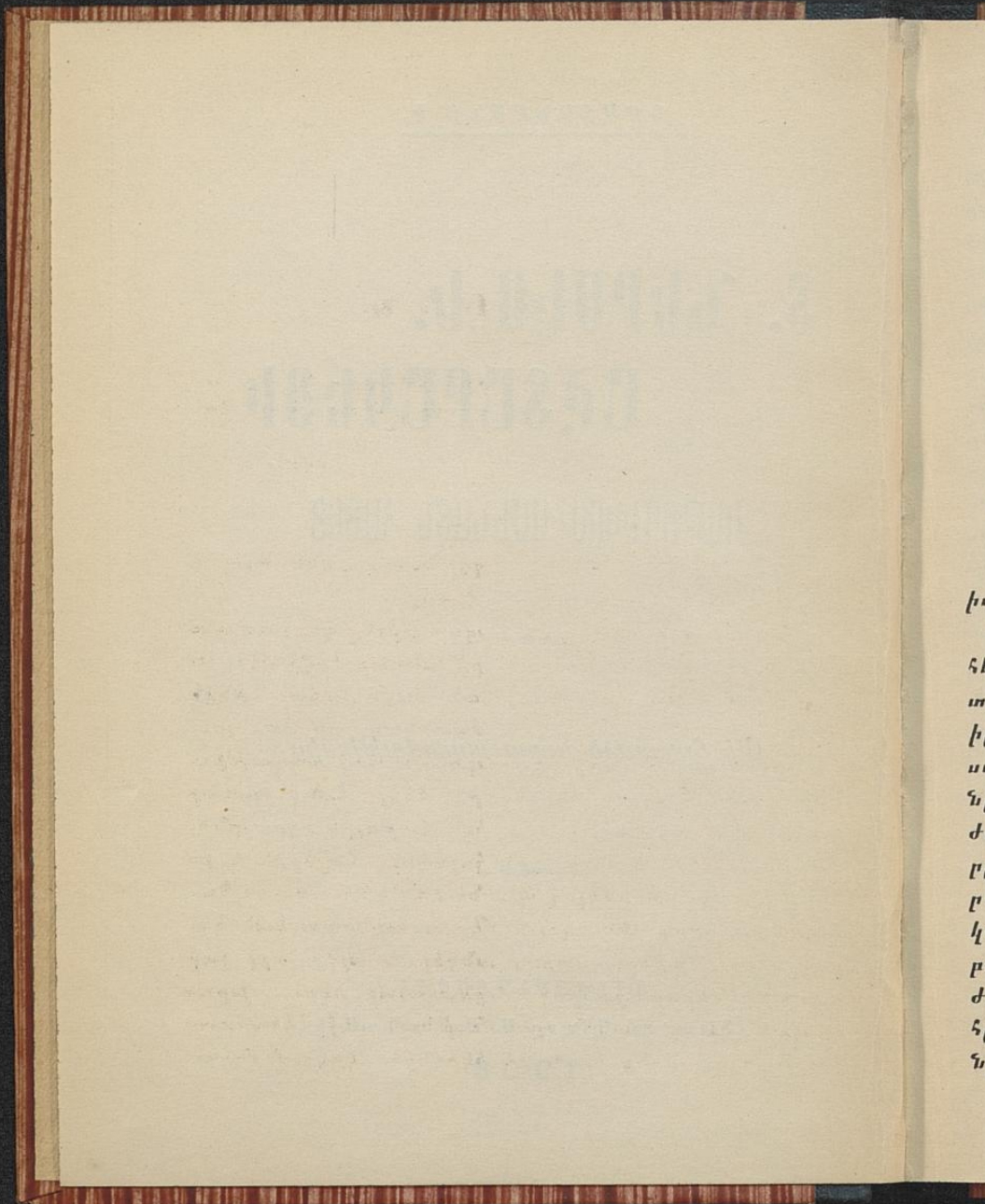

Ա. Ղ. Բ Մ Ա Ն Դ Ր Ա Պ Յ

Տպարան Գեորգ Ա. Սահոյեանցի

1909

3847

h

h

u

h

u

h

h

h

h

h

h

h

h

h

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն.

«Զիանդ համահարք և միոյ մօր սր-
ղիք երկպառակք լինիցին, և ոչ միա-
բանք»:

Եղիտէ, Բ.

* * *

Դարեր շարունակ Հայ ազգի պահապանն եղել է իւր եկեղեցին և նոյնը մնում է միշտ.

Առանց եկեղեցու նորա ազգութիւնը կորչում անհետանում է ազգերի ու ցեղերի անհուն ծովի մէջ: Օտար կրօնի կամ դաւանութեան Հայն յաճախ ինքն իրեն Հայ չէ համարել: Կար ժամանակ, որ հայ լուսաւորչականութիւնից հրաժարուելն հայ ազգութիւնից հրաժարուելուն հաւասար է եղել: Աւելի խաւար ժամանակներում մեր համարիւն կաթողիկ եղբայրները հերձուածող և պիղծ էին հոչակում Հայերին և իրենք իրենց ախորժելով Ֆռանկ էին անուանում: Պակաս հայատեաց չեն եղել և մեր աւետարանական եղբայրները: Բարեբաղդաբար անցել են այժմ այդ չար ժամանակները: Այդպիսի ինքնահալած ոգու տիրահրոչակ կոթող մնացին պատմութեան մէջ Լեհաստանի Հայերը, որոնք կաթողիկ եկեղեցու գրկում մոռա-

ցան մայրենի լեզուն և հայրենական յիշատակները, կորան անհետացան Լեհ, Ռուսներ, Մաճառ, Թաթար և այլ ցեղերի ու լեզուների մէջ: Նոցա նման անհետ եղան բիւրաւոր Հայեր, որոնք ակամայ կամ ինքնաբերաբար մահմետականութիւն ընդունեցին. ներկայիս նոքա թէև կան տեղ տեղ, բայց իրենց ամենևին Հայ չեն ճանաչում:

Նոր ժամանակի ոգին բերեց սակայն նոր համազգային գիտակցութիւն: Մխիթարեան միաբանութիւնը հայ կաթողիկ ժողովրդին պատասպարեց կորստից. այսօր Հայոց այդ փոքրահօտ հատուածը նոյն չափ յարած է հայ կաթողիկ ծէսին, տեսնելով նորա մէջ ազգային աւանդների պահպանութիւնը, որչափ և մայր ցեղը լուսաւորչականին:

Խակ և տհաս է տակաւին այդ գիտակցութիւնը, սակայն ազգի բոլոր հատուածներն էլ գիտակից են, անշուշտ, որ հայկական միութեան համար եկեղեցին մեծ խորհուրդ ունի: Չնայելով խոչընդոտներին, նոր գիտակցութիւնն ուրուրեք արտայայտուել է վերադարձով դէպի մայր եկեղեցին: Մխիթարականն այն է, որ վերադարձի պահանջ զգացել են նոքա, որոնք շօշափել են արդի լուսաւորութեան ճառագայթները: Եւ մենք տեսնում ենք, որ ժամանակակից լոյսի առաջնորդութեամբ դիմում են ոչ թէ հայութիւնից դէպի օտարութիւն, այլ ընդհակառակը: Այսպէս ԺԹ. դարի առաջին կիսում կաթողիկութիւնից դէպի Հայոց եկեղեցին անցան միքանի լուսաւորեալ գիտնական հայ վարդապետներ, անշուշտ, ազգութեան գաղափարն

ընդգրկելով, այլ ոչ կրօնի, որի համար նորա ունէին յարմարութիւն և այլ կերպ վարուելու: Դէպի մայր եկեղեցին անցան և աշխարհական դասից լուսաւորեալ և գիտուն մարդիկ: Այս և այն դասերից օրինակները, բարերազգարաբ, էղական չեն*. նորա ապացուցանում են, որ հայ անհատներ ու խմբեր, կաթողիկոսութիւնից դէպի մայրենի եկեղեցին անցնելով, ցանկացել են վերահաստատել իրենց կապն հարազատ ազգութեան հետ:

Կան այն օրինակներ և հակառակ շոսանքի, սակայն կեանքի մէջ նորա աւելի ևս խրատական փաստեր են մեր մտքի ճշմարտութեան: Յակոբոս պատրիարքի օրով (1848—1858 թ.) Հալէպի առաջնորդ, Նիկողայոս արքեպիսկոպոս († 1874 թ.), թէև կաթողիկոսութիւն ընդունեց, բայց շուտով զըջման գիր ուղղելով պատրիարքին, վերստին դիմեց մայրենի եկեղեցու ծոցը. 1858 Ապրիլի 13 ին, երբ նա իշխանների և քահանաների ուղեկցութեամբ մտաւ իւր եկեղեցին, ազգու առենարանութեամբ իւր զըջումն յայտնեց նաև իւր հօտի առաջ. այդտեղ նա իւր ուրացութեան ժամանակի դառնութիւնն համեմատեց Հրէից գերութեան տառապանքների հետ, սուսակապէս շիշտե-

*) Հանրածանօթ են՝ Կարնեցին Սերովբէ, Սալանթեան Միքայէլ, Թէոդորեան Սարգիս, Այվազեան Գաբրիէլ, Գալֆայեան Ամբրոսիոս և Խորէն, Պարոնեան Սուքիաս, Օրմանեան Մողաբիս և այլ վարդապետները, Շիշմանեան դօքտօր Յովսէփ (Ծերենց), և այն հակահասունեան խումբը, որ 1879-ին Կ. Պօլսում զիմեց Հայոց եկեղեցին Վարժապետեան Ներսէս պատրիարքի օրով:

լով ազգային ոգու նուաստացումը, որ տանջում էր նորան: «Առ գետս Բարեկացուց անդ նստէաք և լայաք որպէս յիշեցաք մեք անդ զՍիօն» այս էր նորա բնաբանը, որ իբրև մշտական բնաբան է մնում բոլոր այնպիսիների համար, որոնք իրենց մայր Սիօնից հեռանում են կամայ թէ ակամայ: Փարիզի թերթերն համակրութեամբ ողջունեցին արքեպիսկոպոսի վերադարձն, ինչպէս որ յառաջ էլ պարսաւել էին նորա ուրացութիւնը: Նոյնպիսի բնական խղճահարութեան վկայ է Կ. Պօլսում արդի մի քարոզիչ եպիսկոպոս, որ երբեմն անգլիկան եկեղեցում որոնեց փրկութեան ճանապարհն և, չգտնելով, նորից մտաւ իւր հարազատ մօր գիրկը: Այսպէս և ուրիշ ոմանք:

Սխալ չպիտի լինի, եթէ ասենք, որ մոլորութիւն և ազգաւեր մոլորութիւն է քարոզիլ թէ հայութիւնն ինքն իրեն առանց եկեղեցուն կարող է ապրիլ և պահպանել իւր գոյութիւնը: Այդ կարող են և թո՛ղ ասեն օտարները, որովհետև նոքա միջոց ունին, եթէ ուզենան, և առանց եկեղեցու պահպանել ազգային ոգին: Կաթոլիկ եկեղեցին երեքհարիւր միլիոնից աւելի հետևող ունի, որոնք մեծ մասով վայելում են քաղաքական ազատ կացութիւն և իրենց ազգային շահերի գիտակցութեամբ զօրացած հետամուտ են ոչ մի կախումըն չունենալ եկեղեցուց: Այլ է Հայոց եկեղեցու հօտի վիճակը. նորա բնորոշ գիծն այն է, որ ուրիշ ազգուցեց չկայ նորա մէջ բացի Հայից. նորա պաշտօնեաները զբախց մի այլ եկեղեցուց և ազգից չեն գալիս օտար լեզուով և աւելի ևս օտարոտի հայեացք-

ներով. եպիսկոպոսին և քահանային Հայն ինքն է ընտրում և ինքն իսկ պահում առանց ուրիշի օգնութեան: Ազգայնացած է այդ եկեղեցին շատ դարեր յառաջ յատկապէս ազգը պահելու համար: Եւ այդ է պատճառ, որ այդ եկեղեցին երբէք ունեցած չէ և չունի մարդորսութեան ձգտումն, մի բան, որ յատուկ է համաշխարհային քաղաքականութեան հետեօղ եկեղեցիներին: Հայի սրտի հետ Հայոց եկեղեցին խօսում է շատ ու շատ ազնիւ յիշատակներով՝ լեզուն հարազատ, ծէսերն ու տօներն հարազատ, պահած աւանդներն հարազատ Նույն հոգու հետ խօսում են իւր իսկ պատմական հողի վերայ իւր քրտինքով կանգնած և իւր արիւնով պաշտպանած սրբավայրերը: Մի պարզ անպաճոյճ խաչքար՝ դաշտում կամ ձորում արձանացած՝ իբրև հին սրբութեան յիշատակ շատ աւելի քաղցր ու հասկանալի է մրմնջում Հայի հոգու հետ քան ստուար ստուածաբանական շատ հատորներ:

Այս ամէնից յետոյ հասկանալի է թէ ինչո՞ւ Հայի սիրտը այնքան սերտ կապուած է հայրապետական աթոռի հետ: Չէ՞ որ այդ աթոռն էլ հնագոյն սրբութիւններից մէկն է: Ազգի միութեան և ամբողջութեան դարաւոր շարկապն է այդ աթոռը: Թուլացնել այդ շարկապը կընշանակէ զօրացնել ազգի քայքայման և կազմալուծութեան պատճառները:

Ս. Լուսաւորչից սկսած մինչև Տ. Մկրտիչ Ա. շատ հոյակապ անուններ իրենց մեծութեան փայլն այդ աթոռից են առել և իրենց հանճարով ու սրբութեամբ աւելի ևս նուիրագործել բարձրացուցել են աթոռի

պատմական նշանակութիւնը:

Այսօր իւր վերջին անշքութեան հասած այդ աթոռը դարձեալ նուիրական է Հայի համար, որովհետեւ նորա ծագման հետ կապուած են ոչ միայն Ս. Լուսաւորչի և Ս. Տրդատ արքայի, Հայոց տունը քրիստոնէական լոյս բերողների, անունները, այլ և Հային ազգային գիտակցութիւն պարզեող Ս. Սահակի և Վրամշապուհ արքայի, և նոցա շնորհիւ հանդէս եկած՝ Ս. Թարգմանիչների անունները, որոնց գլուխն էր ազգիս մեծ՝ ուսուցանողն Ս. Մեսրոպ Մաշտոց:

Հայրապետական աթոռի ղեկավարութեան ներքոյ դարեր շարունակ Հայ ազգն ուսաւ, պահեց ու ծաղկեցուց գիր, գրականութիւն, հարազատ մտաւորականութիւն և, որ ամենից գլխաւորն է, մի գողտրիկ բազմագանձ լեզու: Դեռ այսօր իսկ զրդուեցնել այդ աթոռը կընշանակէ խախտել խափանել Հայոց լեզուի ուսման և հայկական կրթութեան հիմունքները:

Հայրապետներն իրենց բնական կոչումն են համարել Ս. Լուսաւորչի և նորա արժանաւոր յաջորդների հետքով ընթանալ և եկեղեցու գաւիթ համարել ազգի մանուկների կրթութեան և դաստիարակութեան տունը: Այդ գաւթին սպասաւորել են նոքա ինչպէս Աստուծոյ տաճարին:

Դարեր շարունակ Հայ ժողովուրդն ընտելացել է այդ գաղափարին: Լոյսը Ս. Լուսաւորչի աթոռից ընդունելն ազգի մշտական տենչանքն է եղել. դորա համար նա չէ խնայել ամեն նիւթական զոհարբութիւն: Բանիս սպացոյց կտակներն ու հրիտակները, հին ու

նոր բաղձապատիկ նուիրարերութիւնները, որոնք ազգի զանազան դասակարգերն անխնայ թափել են եկեղեցու գանձանակի մէջ դարեր շարունակ: Յայտնի է, որ Լազարեան ճեմարանի հիմնադիրն, Յովակիմ Լազարեան († 1826), իւր ուսումնարանն Հայոց եկեղեցու հետ ամուր կապելու համար խնդրեց Տ. Եփրեմ կաթողիկոսին և յատուկ մի վարդապետ նշանակել տուեց իբրև ուսուցիչ աստուածաբանութեան և միանգամայն տեսուչ:

Ազգի միութեան և ամբողջութեան դարաւոր յեներանն և ազգային կըթութեան մշտական հովանաւորն ու պաշտպանը, հայրապետական աթոռն, այսօր էլ նոյն պարութիւնն ունի ինչ որ երկար ու ձիգ շըրջաններում: Անշքութիւնն, աղքատութիւնն, ինչ ինչ ժամանակաւոր հարուածները կամ անյարիր փոփոխութիւնները կարող են արատ ու քիծ դնել այս ուսին գործօղ անձի վերայ, որ պատճառ է եղել անշքութեան, բայց նոքա անգոր են խախտելու խափանելու Մայր Աթոռի դարաւոր կեանքի պատմական խորհուրդը: Մոռացութեան տալ այդ՝ նշանակում է գաղափար չունենալ Հայ քրիստոնէի հոգեբանութեան մասին: Նեայի ասիերից մինչև Հնդկական հեռաւոր կղզիները, Նեղոսի հովտից մինչև Նոր Աշխարհի հայկական գաղութները զանազան պետութիւնների անմիջական խնամքն ու հովանին վայելող բաղձաշարչար հայ ժողովուրդն անխարզախ հաւատարմութեամբ ծառայում է իւր հովանաւորին յատկապէս մի հոգեւոր ազատութիւն վայելիլու մխիթարութեամբ. այն է

պաշտել իւր եկեղեցին իւր Մայր Աթոռի առաջնորդութեան տակ:

* * *

Յուսալիր հայեացք ուղղելով դէպի ապագան, հարկ է սակայն գէթ հարեանցի մտաբերել թէ ինչն է եղել պատճառ Մայր Աթոռի արդի անմխիթար կացութեան, որպէսզի փոքր ինչ ուղղուն թիւր ու թերի հայեցումները նորա կռիւման վերայ:

Ճշմարտութեան հակառակ չսխալուիլ, եթէ ասենք, որ այլ և այլ պատճառների մէջ ամենից հաւատարմի և ծանրակշիռն այն է, որ ԺԹ. դարի առաջին տարիներից սկսած կաթողիկոսական իշխանութիւնն և հեղինակութիւնն իւր անկման դարձակէտի վերայ է կանգնել:

Այդ երևոյթին նպաստաւոր եղան միջանդի հանգամանքներ, որոնց մէջ առաջին տեղն է գրաւում Դաւիթ-Դանիէլեան խոռվութիւնը, որ շարունակուեցաւ մօտ տասն տարի: Կաթողիկոսական գահի ժառանգութեան համար մրցող երկու կուսակցութիւնները, Դաւթեան և Դանիէլեան, եկան յիդարձելու Մայր աթոռի աւանդական կացութիւնը: Դանիէլեան կուսակցութեան մէջ կուսակցութեան գործիչ էր Տ. Ներսէս Ե. այն ժամանակ երեսուն տարեկան մի վարդապետ և հասարակ միաբան Ս. Էջմիածնի այն առաւելութեամբ միայն*, որ Տ. Դանիէլ կաթողիկոսի հո-

*) Դիւան Հ. պատմ, Ա-Բ. 151.

գետր զաւակն էր: Յաղթանակը մնաց Դանիէլեաննե-
րին, որոնք տուին աթոռին մի քանի յաջորդներ*:

Տեղը չէ բացատրել թէ կուսակցութիւններից որն
աւելի համապատասխան էր ազգի և եկեղեցու շահերին:
Այդ մեզ շատ հեռու կը տանէր: Կ'ասենք սակայն, որ
այնտեղ, ուր մարդիկ կը քի կուրութեամբ են խար-
խափում հասարակաց պողոտայի վերայ, գէպքերի
և շարժառիթների խկութիւնը զտել և մէկի կամ միւ-
սի կարեորութիւնը ճանաչել շատ դժուարին է: Մի
բան այնու ամենայնիւ շատ պարզ է, որ երկու կու-
սակցութիւններն էլ քաղաքականութեան սնհմուտ և
քաղաքագիտութիւնից զուրկ զեկավարների ձեռքի
տակ ծառայում էին մի աւելի երկայնարագուկ քա-
ղաքականութեան, որ գործում էր Վոսփօրի ասիերում
և հիւսիսային մայրաքաղաքում:

Կուսակցական յաղթանակի համար Դանիէլեան-
ները չքաշուեցան խախտելու հին աւանդութիւնն և
գործելու հակահանոնական զեղծումն. նոցա պարագլու-
խը կաթողիկոս օծուեցաւ Բագրևանդայ Ս. Յովհաննու
կամ Երեքխորան վանքում 1802 Մայիսի 25-ին այն
ժամանակ, երբ մի տարի յառաջ Ս. Էջմիածնի Մայր
Եկեղեցում, որ հայրապետութեան բնական աթոռն է,
կաթողիկոսական իշխանութիւնն օժտմամբ ստանձնել էր
Տ. Դաւիթ Զ.: Այդ յաղթանակի համար նոքա գու-
մարեցին մի այնպիսի ժողով, որը ոչ մի տրամաբա-
նութեամբ չէր կարող ազգային կամքի օրինական

*) Տ. Դանիէլ Ա. 1807—1808. Տ Եփրեմ Ա. 1809—1831.
Տ. Յովհաննէս Ը. 1831—1842. Տ. Ներսէս Ե. 1843—1857.

յայտարար լինել: Երեքխորանը կաթողիկոսական ձեռնադրութեան յատկացած վայրը չէր*, ժողովականները պատահական մարդիկ էին և չուէէին լիազօրութիւն ազգի ներկայացուցիչ լինելու. ժողովին նախագահում էր Ս. Էջմիածնի հակաթոռ ճանաչուած Աղթամարու կաթողիկոսը. թէև ժողովում կային 18 վարդապետ և 13 եպիսկոպոս, և եթէ հաւատ ընծայէնք Տ. Գանիէլի կոնդակին, մասնակցում էին մօտ երեք հազար մարդ, սակայն հաւանական է, որ նոցա մէջ էլ կային Աղթամարու միաբաններ և ժողովուրդ. այս ամենից զատ պէտք չէ մոռանալ և այն, որ բացասիկ ստիպողական հանգամանք չկար Երեքխորանի արարողութեանը մղումն տուող, Բայց և այնպէս Բազրեւանդայ այդ ժողովն հանդէս բերեց մի նոր հակաթոռ հայրապետ, որ եթէ զէպքերն յաջողէին այնուհ հաստատուելու, պէտք է հղած աթոռներն՝ Սսոյ, Աղթամարու և Գանձասարայ վերայ աւելանար և չորրորդն իբրև հակաթոռ Ս. Էջմիածնի:

Այդպիսով՝ միևնոյն հայրապետական աթոռի համար յայտնուեցան երկու զահակալ, երկուսն էլ եպիսկոպոսներ ձեռնադրեցին, երկուսն էլ միևտն օրհնեցին, և նուիրակներ ցրուեցին ազգի մէջ: Ազգը պա-

*) 1893 Սեպտեմբերի 26-ին Տ. Մկրտիչ Ա. իր հայրապետական օծումն ընդունեց Մայր եկեղեցու առջև յատուկ այդ հանդէսի համար կապած տախտակամածի վերայ իբրև թատերաբեմի: Նոյն իսկ այդ շեղումը ժամանակին գայթակղութիւն պատճառեց և միաբանութեան կողմից բողոքի առարկայ եղաւ. և իրաւացի՝ քանի որ ձեռնադրութիւնն և օծումն իբրև խորհուրդ կարող են մատակարարուել միմիայն առ այդ յատկացեալ սուրբ տեղում:

նակտեցաւ. մէկի լոյսը միւսին խաւար էր երևում,
մէկի սուրբը միւսին անսուրբը, մէկի օրէնքը միւսին
անօրինութիւն, և այս՝ միևնոյն հիկեղեցու, միևնոյն
հոգևոր ծնողի, հարազատ զաւակներէ մէջ:

Տխուր հետեանքներն հասկանալի են ամենքին:
Օտարներն անգամ չէին կարող ըմբռնել կրքի այդ-
չափ բուռն արտայայտութիւն: Երբ Դանիէլէսանէլն
հետամուտ եղան Օսմանեան սուլթանի միջոցով Երե-
ւանի խանին համոզելու, զահրնկէց անէլ Դաւթին,
խանը պատասխանեց. «Հայք զօրէնս ունին, ա-
սաց, զօժեալ հայրապետն անփոփոխ պահել
մինչև ցմահ» և այսպէս զէթ առ ժամ մի խափա-
նեց հակառակորդներէ խորհուրդը*:

Արդ՝ թողնինք նիւթական հարուածներն ու կո-
րուսաները. թողնինք և քաղաքական հաշիւներն ու
նպատակները. ուշադրութեան ասնինք միմիայն հայ-
րապետական աթոռի հոգևոր հեղինակութեան խնդի-
րը. ի՞նչ վարկ ու կշիռ կարող էին ունենալ Դաւթի և
Դանիէլի ձեռնադրած եպիսկոպոսները. կամ ի՞նչ հո-
գևոր բարիք կարող էին մատակարարել նոցա օրհնած
միւսոնը տարածող նուիրակները: Ակնիք է, որ ո-
չինչ: Եւ այն, ինչ որ նոցա միջոցով տարածուեցաւ,
էր միայն սիրոյ պահասութիւն, փոխադարձ ասելու-
թիւն և դատապարտելի անտարբերութիւն, իսկապէս
այն, ինչ որ լինում է սովորաբար, երբ կուսակցու-
թիւնները զիմում են ծայրայեղ զեղծումներէ և վար-
կարեկութեան: Այդ ամենի հրեսից կաթողիկոսական

*) Դիւան շ. պատմ. Զ. 358—360.

հեղինակութիւնը գահավէժ էր լինում և կրքերին խաղալիկ եղած կարծես կորցնել էր սկսում իւր հին վարկը առանց նորը վաստակելու:

Դաւթին յաջողեցաւ վերջապէս հրապուրել Դանիէլին էջմիածին, նորա բերանից մեղայագիր առնել և նուաճել իւր հակառակորդին երկաթէ գաւազանով: Իւր մեղայագրի մէջ, որ ստորագրել է 1802 Դեկտեմբերի 31-ին և որի տակ ձեռք են դրել իբրև վկայ տասներկու արքեպիսկոպոս, Տ. Դանիէլ ասում է. «Օժանիլն իմ անդ և օրհնելն գմիրոոն են ընդդէմ սրբոյ աթոռոյն և արժանընտիր օծելոյն Աստուծոյ և նախնի հարցն կանոնաց, քանզի Երեքովանքն, որ ի Բագրևանդ, չէր աթոռ բնական և հսյանդ գնեալ կամեցայ առնել զայն աթոռ ընդդէմ էջմիածնիս*»:

Կասկած չկայ, որ Դանիէլի այս մեղայագիրն արդիւնք է Դաւթի բռնաւորական պահանջին: Այս հանգամանքն և գեղեցիկ պատկերացնում է երկուսին: Մէկը, Դաւթ, իսկապէս մարմնացումն է նախորդ հայրապետների միապետական դիրքի, հետամուտ բարձր պահելու իշխանութեան դրօշակն և թոյլ չտալու տեսնել այդ իշխանութիւնը տկարացած կամ այս ու այն անձի ձեռին խաղալիկ դարձած: Միւսը, Դանիէլ, թէպէտև առաքինի, այլ մեղկ ու կամազուրկ, արդէն վարկաբեկ եղած իւր հակականոնական ձեռնադրութեամբ, և տեղի տուող այնքան, որ բռնաւորական հրամանի և ճնշման տակ ստորագրել կարող

*) Դիւան Հ. Պատմ. է. 398.

էր մի այնպիսի մեղայագիր միմիայն իւր կիանքը
փրկելու համար:

Երկու ախոյեաններն ունէին և իրենց հետևողները. սոքա ծնունդ էին հին վանական կազմակերպութեան երկու տարբեր հոսանքների, որոնք միշտ էլ եղել են, և որոնք այդ ժամանակ ընդհարուեցան շատ կատաղի կերպով:

Բանն այս է, որ վանական դասի մէջ գորեղ էին նոքա, որոնք ջերմ յարած էին կաթողիկոսի աթոռին և անբողոքելի էին ճանաչում նորա իշխանութիւնը. նորա կապածը կապած էր և կարածը կարած: Կաթողիկոսն այն ժամանակ նախ և յառաջ Ս. Էջմիածնի վանքի լիազօր տէրն էր և պատասխանատուն տիրող քաղաքական իշխանութեան առաջ. նորան և ճանաչում էին իբրև ազգի օրինական ներկայացուցիչ բոլոր այն տէրութիւնները, որոնց հպատակութեան մէջ էին Հայերը: Վանական դասի մէջ սակայն կային և այնպիսիները, թուով բաւական ստուար, որոնք ունէին իրենց հանգի գաղափարական ձգտումներ, որ ուզում էին անշուշտ իրականացած տեսել, մէկ այն, որ կաթողիկոսի միապետական իշխանութիւնը սահմանափակուի մի ժողովով և միւս այն, որ Ս. Էջմիածնի վանքն և Հայոց եկեղեցու ժողովուրդն ազատուին մահմէական լիազանութեան լծից և քրիստոնեայ պետութեան հովանուտակ մտնին: Կուսակցական պայքարի ընթացքում գործերի և դէպքերի յաջորդականութեան մէջ Դանիէլեանները մտան Ռուսաց ազգեցութեան շրջանակը, իսկ Դաւթեանները Պարսից: Յաղթանակը փոսց առա-

Ղինին: Թէպէտև Տ. Դաւիթ Զ., որին Օսմանեան և Պարսից տէրութիւններն հաստատութեան հրովարտակներ տուել էին, բունն զօրութեամբ իշխեց մինչև 1807 Մայիս 14, ընդամենը վեց տարի, սակայն Տ. Դանիէլ Ա. ի վերջոյ ժառանգեց աթոռն իբրև ազգի ընտրած և Ռուսաց պաշտպանութեամբ միւս մահմէտական տէրութիւններից ճանաչուած կաթողիկոս. նա կառավարեց մօտ մի տարի ու կէս, այն է 1807 Մայիսից մինչև 1808 Հոկտեմբերի 9. Իսկապէս նա մի անուանական կաթողիկոս էր մեծ մասով հիւանդ և առհասարակ զուրկ ինքնուրոյնութիւնից: Նորանից աթոռին յիշատակ մնաց սակայն մի հաստատութիւն, որ այն ժամանակ կոչուում էր բարձրագոյն սուրբ ժողով կամ իորհրդարան և կամ Սիւնհոգոս: Դեռ այն ժամանակ, երբ Տ. Դանիէլ աքսորի մէջ էր Մարաղայում, 1806 Յուլիսի 10-ին նա առաջարկեց միաբանութեանը կազմել այդ Սիւնհոգոսը. այնահզ նա իւր սահմանադրական կանոնն այսպէս ձևակերպեց*:

«Կաթողիկոսն առանց եպիսկոպոսաց և եպիսկոպոսք առանց կաթողիկոսի մի ևս իշխեսցեն յայսմհետէ եզական կամօք իւրեանց իշխանարար առնել ինչ գործ, որ իցէ պատկանեալ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, և կամ Մայր Աթոռոյն մերում Ս. Էջմիածնի, և կամ հասարակութեան ազգի Հայոց»:

Այս կանոնը պարզ հետևողութիւն է Կղեմայ կամ

*) Դիւան Հ. Պատմ. Ա—Բ. 210.

Երկրորդ Առաքելականք կոչուած հին եկեղեցական կանոնները ԼԲ. յօդուածին,* որը ծանօթ էր և Դաւթին և բոլոր եպիսկոպոսական դասին և վաղուց պարտաւորական իսկ:

Մտարդայից գրով խոստացած այս Սիւնհոդոսի հաստատութիւնն իրագործեց Տ. Դանիէլ 1808 Մայիսի 25-ին. արդէն մի տարի յառաջ նորա հոգէորդին, Ներսէս, ձեռնադրուել էր եպիսկոպոս և կաթողիկոսի բոլոր ձեռնարկութիւնների նախաձեռնողն էր. նա էլ կարգուեցաւ նոր կազմած Սիւնհոդոսի անդամ:

Կարծես ժամանակ էր, որ աթոռի գործերը բարեկարգուէին Սիւնհոդոսի միջոցով. բայց շատ չքաշեց և տրտուենջները նոր հաստատութեան դէմ, ինչպէս ընական էր սպասել, զօրացան: Ինչպէս որ Տ. Դանիէլի ժամանակ Ներսէս արդէն միայնակ էր իշխում կաթողիկոսի և Սիւնհոդոսի վերայ, այնպէս էլ շարունակուեցաւ նորա յաջորդի Տ. Եփրեմի օրով, որը Ներսէսի մտերիմն էր և Դանիէլից ոչ պակաս թոյլ և անզօր մարդ: Թուի թէ ներքին այդ անմխիթար վիճակն և գայթակղեցուց մտքերը: Կ. Պօլսոյ պատրիարքն, Աբրահամ, 1814 Մայիսի 3-ին բողոքելով մի կարգադրութեան դէմ, որ արեւ էր Սիւնհոդոսը, գրում է թէ՛ այդ հաստատութիւնն անընդունելի է, որովհետեւ, ասում է, «*դաստուած արեւ չէր արեւն այնպէս որ աստուածատիր պապական օծութեամբ ինքնիշխան գլուխ եկեղեցւոյ ես յարգեալ, ընդ լծով հպատակու-*

*) Գրչեայ կանոնագիրք. — տ. նաև Արխտ. եպ. Դաւթեան կանոնք Ս. Ժողովոց, Թիֆլ. 1904. եր. 111.

Թեան արկանէ*։ Այսպէս էր հասկացել նա Սիւն-հոգոսի իրաւասութեան սահմանը։ Այդ իսկ ժամանակ Տ. Եփրեմ նշանակեց Ներսէսին Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդ, կարծես, ուզելով ազատուել նորա բռնակալական միառումներէց, թէև հաւանականն այն է, որ Եփրեմ աւելի հակամէտ էր նախկին անհաշիւ և անպատասխանատու դրութիւնը վերականգնելու համար բոլորովին ջլատել Սիւնհոգոսի զօրութիւնն, ինչպէս և եղաւ։

* * *

Դաւիթ-Դանիէլեան այս շարժումներով մի անգամ խանգարուած և անշքութեան հասած Աթոռն ըսկսեց խաղալիկ լինել այս և այն հոսանքին և անկարող եղաւ գրաւել իւր վայելուչ տեղը։ Հոսանքներից ամենավտանգաւորն այն կաթողիկոսներն յառաջ բերին, որոնք հետամուտ եղան միջազգային ճանապարհով Աթոռին քաղաքական նշանակութիւն տալ առանց ունենալու առ այդ կարևոր հմտութիւն։ Այդպիսի կաթողիկոսներին վիճակուեցաւ միայն կոյր գործիք լինել ուրիշների ձեռին։ Նոցա մէջ առաջին տեղն ևն գրաւում Տ. Դանիէլ և իւր յաջորդը Տ. Եփրեմ։ Որքան և ձգտում էին նոքա, զօրացած Ռուսաց պաշտպանութեամբ և Ներսէս արքեպիսկոպոսի գործակցութեամբ, Աթոռին աւելի բարձր դիրք տալ, այնքան աւելի ՚ըպաստեցին նորա հոգևոր հեղինակութեան անկմանը, ինչպէս եղաւ այդ Տաճկաստանում 1826-ից մինչև

*) Մսերեան Մ. Պատմ. կաթող. էջմիածնի, 184։

184
նոց
դիւ
նել

բա
թի
մէջ
իբ
վը
դո
տե

բա
քա
լա
կը

բա
այ
էի
Սյ
զի
թի
նո

դա
տե
իբ
բը
դը

1844 թուականը: Նոցա կերած աղոթից առնուեցան նոցա յաջորդների ատամները: Միայն Տ. Գեորգ Դ. զիտցաւ իրեն հետու պահել քաղաքական գործիք լինելու երկաայրի վիճակից:

Աթոռի հեղինակութեանը մեծ հարուած էր և նուերակութեան դադարումը, որ քաղաքական յաւակնութիւնների զոհն է իսկապէս: Յառաջ հօտի և Աթոռի մէջ կար անմիջական յարաբերութիւն. նուիրակներն իրենց հետ տանելով ս. միւռոնը, մտնում էին ժողովրդի մէջ, հոգեոր հանդէսներով և խրատներով կազմուում էին մտքերը. ժողովուրդը բաւն աղբիւրից տեղեկութիւններ էր առնում կեդրոնի և նորա միաբանութեան մասին, տեսնում գնահատում էր իւրաքանչիւր նուիրակի արժանիքն և այլն: Երբ նոքա վերադառնում էին աթոռ և իրենց նուիրակութեան կրկնակի հաշիւները զեկուցում էին, նիւթականն և բարոյականը, միևնոյն ժամանակ հաղորդում էին և այն կարծիքներն ու ակնկալութիւնները, որոնք պէտք էին լինում Աթոռին այս կամ այն խնդրի վերայ: Այսպէս տեղի էր ունենում միշտ կարծիքների ու տեղեկութիւնների կենդանի և ոչ ձևական փոխանակութիւն և կշռագատութիւն, որով կենդանութիւն էր մըտնում և գործավարութեան մէջ: Նուիրակութեան դադարելով Աթոռը զրկուեցաւ այն օգուտներից, որ նա տալիս էր, և հօտը զրեթէ անտեղեակ է միշտ իրերի իսկական վիճակին: ԺԹ. զարի հայրապետները, մասաւանդ Տ. Եփրեմ և Տ. Յովհաննէս, մեծապէս զգացին կորուստի ծանրութիւնը, փորձեցին վերա-

կանգնել նուիրակութիւնը, բայց քաղաքական սխալ-
ները պատճառով արդէն ուշ էր: Տ. Ներսէս դեռ իւր
առաջնորդութեան ժամանակ Բեսարաբիայում, օգ-
տուելով Պալաժէնիէի տրամադրութիւնից*, երկու ան-
գամ յետ դարձուց Տ. Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի
նուիրակներին, պատճառարանելով թէ նոքա ժողո-
վուրդ են կեղեքում:

Անտարակոյս Աթոռի հեղինակութեան ամուր
պատուանդանն է կալիսկոպոսական դասը: 2^ջ որ կա-
թողիկոսը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ կալիսկոպոսները զը-
լուի կամ կալիսկոպոսապետ: Հին ժամանակներից կա-
թողիկոսներն ունեցել են 12 աթոռակից կալիսկոպոս,
որոնք օգնել են նոցա իբրև մշտական խորհրդա-
կաններ և զործակիցներ**: Մինչև անգամ աւանդու-
թիւն կայ, որ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ունեցել է ե-
րեսուն և վեց աթոռակից***: Իսկ աւելի ուշ կալիսկո-
պոսութիւնն այնքան զարգացած էր Հայոց մէջ և
այնքան անուանի, որ Տ. Պետրոս Գետադարձի օրով
ԺԱ. դարում կաթողիկոսի տանն հղել են տասներկու
կալիսկոպոս և չորս վարդապետ և ընդհանրապէս

*) Յօդ. 23 ծանօթութիւն:

**) «Էին ի ներքնի հայրապետին ի տան իւրում ընդ նորա
ձեռամբ (ս. Ներսիսի մեծի) երկոստան էպիսկոպոսք, արուակիցք
իւր գործակիցք եւ խորհրդակիցք. թո՛ղ զայլոց գաւառաց ամենայն
կալիսկոպոսեանն» Փաւստ. 2. 5:

***) «Եւ հրամայէ (ս. Գրիգոր) բազմել ընդ ինքեան աթո-
ռով և ոսկեակար բարձու երեսուն և վեց կալիսկոպոսաց՝ ութ և
տասն յաջմէ և ութ և տասն յահեկէ». Մտ. Օրպ. 2.:

նորա ձեռքի տակ գտնուել են հինգհարիւր հալիսկոպոս*:

ԺԹ. դարում հալիսկոպոսութեան որակը փոխուեցաւ: Այդ աստիճանն յաճախ տրուում էր վարդապետներին իրրե պարզե կամ վարձատրութիւն այս կամ այն անձնական ծառայութեան համար: Այդ մի աննհրելի շեղումն է առաքելական աւանդութիւնից և բուն կոչման բնաւորութիւնից: Եթէ ԺԹ. դարու հայրապետներն այլ որ և է ստղասանք չունենային իրենց վերայ, միայն այն հանգամանքը, որ նոքա անխնամ թողած են հալիսկոպոսական դասը, բաւական ծանր կշտամբանք է: Գիտակցաբար թէ անդիտակցաբար, աճեցնելով վախ և ազազուն հալիսկոպոսութիւն, կաթովիկոսները չափազանց նսեմացուցել են հոյակապ աթոռի նշանակութիւնն և վարկաբեկ են արել եկեղեցու տեսչութիւնը:

Ձգալով զգացին հօտի խոհուն զլուխներն այդ շարիքի հետեանքները. 1859 Մայիսի 18-ին Կ. Պօլսի Հայոց Հոգևոր և Գերագոյն Ժողովները սլատրիարքի նախագահութեամբ առաջարկեցին Տ. Մտտթէոս Ա. կաթովիկոսին կանոնների մի նախագիծ, որի Բ. յօդուածը պայման էր դնում, որ Էջմիածնի Սիւնհոգոսն սեննայ 12 անգամ՝ 6 Ռուսաստանից, 4 Տաճկաստանից, 1 Պարսկաստանից և 1 Մօլդովալաքիայից և Սուչավայից: Անշուշտ այդպիսի համազգային վատահելի մարմին կարող էր աւելի բարձրացնել ու ազնուացնել հայրապետական աթոռի դիրքը: Եւ եթէ կաթովիկոս-

*) Մտտթ. Ուսնայեցի. Վարդաբնակատ 1898 երես 154:

ներից ոչ մէկին կարելի չեղաւ այդպիսի հաստատութիւն ստեղծել, նոքա միշտ էլ ձեռնհաս էին 12 փորձառու և հեղինակաւոր հպիսկոպոսների մնայուն խորհուրդը պահպանել վեհարանում այնպէս ինչպէս եղել է այդ հնումն: Թուի թէ նոքա առաւել սիրեցին արձակ թևերի քաղաքականութիւնը քան եպիսկոպոսաց խորհրդի ներկայութիւնն և գործակցութիւնը:

Անկախ այս հանգամանքից՝ կաթողիկոսներն անխընամ թողնելով հպիսկոպոսութիւնը, մանրացուցին նաև եպիսկոպոսներին, որոնցից շատերը թիւրիմացութեամբ միայն հանդիսանում էին նուիրապետական բարձրագոյն աստիճանի վերայ: Եպիսկոպոս ձեռնադրել չի նշանակում մէկ անտէր ու լեզոճ վարդապետի, որ այս կամ այն ճանապարհով որոշ յաջողութիւն է դատել կեանքի մէջ, աւելի բարձր ու ապահով դիրք տալու համար մատը մատանի դնել, կուրծքին պանակէ կախել և իրաւունք տալ քահանաներ ձեռնադրելու, եկեղեցիներ պատկերներ և խաչեր օծելու, և ժողովրդի հոգևոր դատաստաններն իւր նկատողութեամբ կարելու: Եկեղեցին այդպիսի եպիսկոպոս չունի և չի ճանաչում: Եթէ կան այդպիսի հպիսկոպոսներ մեղքը նոցանը չէ, մեղքը ձեռնադրող կաթողիկոսինն է, որ այդպէս է հասկացել եպիսկոպոսի կոչումն և այդպիսիներին է հանել լոյս աշխարհ:

Ձեռնադրութեան իրաւունքը, կաթողիկոսին է պատկանում. ոչ ոք նորանից այդ իրաւունքը խլել չի կարող. այդ նորա անբռնաբարելի և բնական իրաւունքն է. ոչ ոք նորան բռնադատել կարող չէ իւր

ձեռքը զնեւ անարժանի վերայ: Կաթողիկոսն է մեղա-
 ւոր, որ ազգը կաթողիկոսացու չի գտնում: Կաթողի-
 կոսը կարող է իրեն անձը պարտագերծ համարել,
 մեղքը բարդելով եպիսկոպոսացուն ընտրող եկեղեցա-
 կան ուխտի և ժողովրդի վերայ: Այդ հիմնաւոր չէ:
 Եթէ ընտրողներին ուղղութիւն ցոյց տուողը, կանո-
 նական սահմանների պահպանութեան վերայ հսկողը,
 եկեղեցու ծայրագոյն առաջնորդը, որ ինքը կաթողի-
 կոսն է, թիրանայ իւր պարտականութեան մէջ և ե-
 պիսկոպոսացուի ընտրութիւնը թողնի ամբոխային
 հեղինակութեան, բնական է, որ ինքն է մեղաւոր:
 Ժողովրդին և եկեղեցական ուխտին տուած է արտօ-
 նութիւն իրենց հոգեւոր առաջնորդ ընտրելու ոչ թէ
 ազատ կերպով այլ յարմարուելով այն անհրաժեշտ
 պահանջերին կամ պայմաններին, որոնք եկեղեցու մէջ
 հաստատուած են կանոններով և աւանդութիւններով
 և որոնք համապատասխան են եկեղեցու բուն կոչմա-
 նը: Եպիսկոպոս ընտրողներն ամենեւին իրաւունք չու-
 նին անցնելու կանոնական սահմաններն և ուղած ա-
 մեն մի վարդապետին արժանի ճանաչել ընտրութեան:
 Խօսքը չէ՞ որ վարդապետների մէջ արժանաւորագունի
 մասին է: Ո՞վ է որ կարող է լաւ ճանաչել վարդապե-
 տին և վստահելի վկայութիւն տալ նորա մասին. ոչ
 ոք, այլ միայն վարդապետի իրեն վարքը, զարգացու-
 մը, գործերն ու ցոյց տուած արդիւնքները: Եթէ սո-
 քա մէջ տեղ կան և համապատասխան են կանոնական
 պահանջներին, ամենալաւ վկայականներն են վարդա-
 պետի արժանաւորութեան: Եւ ընտրողներին ֆուում է

միայն այդ վկայականներով օժտուած լաւագունին ընտրել իրենց առաջնորդ: Ո՞վ է որ հսկում է կանոնների գործադրութեան և պահպանութեան վերայ և կարող է գիտենալ թէ ո՞ր վարդապետն է հետեւել կանոնական պահանջներին, եթէ ոչ կաթողիկոսը:

Ձեռնադրելու իրաւունքը չէ միայն, որ պատկանում է կաթողիկոսին, այլ և ձեռնադրեալի և ընտրողներին մասին եկեղեցուն համար ու հաշիւ տալու պարտականութիւնն էլ նորան է պատկանում: Վաս եպիսկոպոսի բոլոր կանոնընդէմ և փաստակար գործերի համար կաթողիկոսը մեծ պատասխանատուութիւն ունի եկեղեցու առջ: Հետեւաբար կաթողիկոսն է, որ պարտիք ունի օր յառաջ ազատել եկեղեցու հօտն անարժան եպիսկոպոսից, եթէ ինքն արդարև նախանձախնդիր է եկեղեցու սրբութեան և ամբողջութեան: Մեկքիսեղէկ կաթողիկոսի վերայ ծանրացած է նիկոլին եպիսկոպոսութիւն տալու աններելի յանցանքը, իսկ նորա յաջորդների վերայ աւելի ևս ծանրացած է նորա գործերին հանդուրժելու և նորան եկեղեցու մէջ թողնելու մեծ պատասխանատուութիւնը:

Եթէ Աթոռն արդարանալու տեղ ունենայ այնպիսիներէ համար, որոնք գալիս էին ձեռնադրուելու իրր թէ ժողովրդական հանրադրութեամբ և պաշտօնական վկայութիւններով, (որոնք պէտք է ասել մեծ մասով ցամաք ձեակաճութիւններ էին և կարելի էր կորզել կատկածելի ճանապարհներով) ի՞նչ կարելի է ասել գոնէ այն եպիսկոպոսների համար, որոնց ընտրութիւնն էլ, վկայութիւնն էլ միայն կաթողիկոսին

իրենն է վերապահեալ, որն իւր որոշումների մասին ոչ որքի հաշիւ տալու պարտաւոր չէ բայց միայն իւր խղճին: Շատ հետու չէ մեզանից մի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն, որ կատարեց Տ. Մկրտիչ Ա. ձեռնադրութեան պահուն Մաշտոցի պահանջած ձեռնադրութիւնների պակասը լրացնելու համար վեհը կարծես իւր խիղճը մաքրելու մտքով յայտարարեց ժողովրդին այն, ինչ որ ինքը կարող էր վկայել ընծայեալներից այնպիսիների համար, որոնք ոչ հանրադրութիւն ուէին և ոչ որ և է վկայութիւն: Եթէ նա այդ արած չլինէր, գուցէ ամենևին չնկատուէր հակասութիւնը:

Պալատէնիէի 24-րդ յօդուածը կաթողիկոսին պարտաւորցնում է եպիսկոպոս ձեռնադրելիս առաջնորդուել հեղեցու վաղեմի կանոններով և առանց յայտնի հարկաւորութեան չաւելացնել անթիմ եպիսկոպոսների թիւը: Երբ այդ յօդուածը խմբագրուում էր, Տ. Յովհաննէս Է. Կարբեցին արդէն հինգ տարուայ մէջ (1832—1836) ձեռնադրել էր 21 եպիսկոպոս, որոնց միայն հինգն էին օտար սահմաններից, իսկ յիշեալ օրէնքի հրատարակութիւնից յետոյ, 1837—1842 թուերին, նա ձեռնադրեց 20 եպիսկոպոս, որոնցից 11 էին օտար սահմաններից: Նորա ընտրած և ձեռնադրած եպիսկոպոսներէլց մի քանիսը Վեհապետեաններ էին այսինքն կաթողիկոսի իրեն անձնական ըստաւարները. նոցա մէջ էին Յովսէփ, Մատթէոս և Գէորգ: Էլ չենք յիշում այնպիսիներին, որոնց Տ. Յովհաննէս ընտրում էր իւր Երևանցի և Կարբեցի ազգականներից:

Եպիսկոպոսական ընտրութեան մէջ շատ զգոյշ էր Տ. Ներսէս Ե., որ մօտ 12 տարուայ մէջ ձեռնադրեց 12 եպիսկոպոս, որոնցից երկուսն հասան կաթողիկոսութեան՝ Տ. Գէորգ Դ. և Տ. Մակար Ա., և երեքը նըշանաւոր առաջնորդներ էին՝ Բէկնաղարեան Թաղէոս Նոր Զուղայի, Սաղունեան Սահակ Թաւրիզի և Զալալեան Սարգիս Թիֆլիսի*:

Հայրապետական աթոռին նեցուկ են, անկասկած, բոլոր եպիսկոպոսները. բայց կարծես առանձին իմն նշանակութիւն են ստանում առաւելապէս նոքա, որոնց կաթողիկոսն ինքն է ընտրում և ձեռնադրում Մայր Աթոռի միաբանութիւնից: ԺԹ. դարում այդ աղբիւրն զգալի կերպով նուազեցաւ և այդ յատկապէս Տ. Ներսէսի օրով. հները գնացին, նորերը չզարգացան: Միաբանութեան որակը նոյնպէս փոխուեցաւ: Վանք մանեկ սկսեցին աշխարհի մարդիկ ստանց վանական նախակրթութեան և առանց կոչումն զգալու: Միևնոյն ժամանակ դէպքի վանք յաճախ տարածուեցան դրսից աշխարհական զաղտփարներ: Պէտք էր կամ մաքառել կամ վանքը փակել: Ոչ այս եղաւ և ոչ

*) Տ. Մատթէոս Ա. ձեռնադրեց վեց տարուայ մէջ երեսուն եպիսկոպոս, Տ. Գէորգ Դ. տասնվեց տարուայ մէջ 54, Տ. Մակար Ա. վեց տարուայ մէջ — 13 և վերջապէս Տ. Մկրտիչ Ա. տասնհինգ տարուայ մէջ — 26 եպիսկոպոս: Ուրեմն վերջին յիսուն տարուայ մէջ (1859—1908) Ա. էջմիածնում ձեռնադրուած են 123 եպիսկոպոս. նոցանից 70 Տաճկաստանից էին և 53 Ռուսաստանից. այս վերջիններն են, որ կաթողիկոսներէ բացարձակ լռեանութեամբ հասել են բարձր աստիճանի և պէտք է կազմէին Մայր Աթոռի պարծանքը:

այն, այլ վանքն հետզհետէ աշխարհականացաւ: Եթէ թոյլ տանք, որ ժամանակի անողորքելի բերմունքն էր այդ, պէտք էր սպասել, որ աշխարհականացած վանքն ունենար իւր նախնական հիմունքների մէջ զոնէ միաբանական կեանք: Այդ էլ չկայ: Կաթողիկոսից ըսկըսած մինչև վերջին միաբանը, կարելի է ասել, կեղծ վիճակի մէջ են: Մնալով վանական, օգտուելով վանական կեանքի բոլոր առաւելութիւններից, պահպանելով նոյն լակ վանականի արտաքին տարազը, նորա կարծես ապրում են ոչ վանքի համար: Ո՞վ չգրտէ, որ այսօր Հայոց Մայրավանքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի տարածութիւն առանձին առանձին խցերի, որոնց մէջ ապրում են ուճիկատացող մարդիկ առանց միաբանութեան: Ո՞ւր է միաբանական ժամերգութիւնը, ո՞ւր է միաբանական սեղանը, ո՞ւր են միաբանական ջանքերն Աթոռի ներքին պայծառութեան համար: Ո՞ւր է կամաւոր աղքատութեան և հնազանդութեան զաղափարը, և որ գլխաւորն է, ո՞ւր է աստուածային բանի քարոզութիւնը կամ ըստ Աւետարանի նախ առնելն և ապա ուսուցանելը: Այդ ամէնն այսօր սին հնչիւններ են սնամէջ ուխտականների համար:

Ներկայիս թէ Ռուսաստանում և թէ դուրսը Մայր Աթոռն ունի 35 հալիակոպոս. մի քանիսն արդէն ծերացած են: Ի՞նչ է այդ թիւն այն կարիքի հանդէպ, որ տիրապէս ունի եկեղեցին: Բոլոր առաջնորդական աթոռների թիւն է 75. Թէև Տաճկաստանի համար առաւելութեամբ է հաշուած, բայց Ռուսաստանին էլ շատ պակաս է: Ըստ Պալածէնիէի՝ Ռուսաստանի Հա-

յոց հոգևոր բարձրագոյն ատենի այն է Ս. Էջմիածնի Սիրսողի մէջ լինելու է չորս եպիսկոպոսական աթոռ: Եթէ հայրապետանոցի նախնի 12 եպիսկոպոսական աթոռներն էլ աւելացնենք, կը տեսնուի, որ 91 գործի ընդունակ եպիսկոպոս պէտք է ունենայ եկեղեցին, որպէս զի նորս պէտքերը կանոնաւորապէս լրացուին: Եթէ կաթողիկոսները փոյթ տարած լինէին այդ կարիքին, մեծապէս զիւրացած կը լինէր եկեղեցու կառավարութեան գործը, բարեկարգ և բեղմնաւոր:

Այլ պատճառները հետ միասին թուի թէ եպիսկոպոսական դասի անկեալ դրութիւնն ևս ազգել է, որ կեդրոնի գործունէութեան մէջ շատ աչքի է ընկնում աւանդութեան խախտումն, օրինակաւնութեան շփոթումն, ինքնիշխանական միտումներ, կամաւոր կամ աւկամայ ձեականութիւնների յաճախումն, չարիքներ, որոնք կը ծեցին, մաշեցին հայրապետական աթոռի պատուանդանը մի դար շարունակ: Այդ պատճառով և եկեղեցու զուտ հոգևոր կացութիւնը մինչև օրս բարւոքումն չգտաւ, Ապացոյց՝ Ս. Էջմիածնի Մայր եկեղեցու և բոլոր միւս եկեղեցիների անշուք և ողորմելի պատկերը զբոսից և ներսից, մանաւանդ գիւղերում, վանքերի կիսակործան և ամայի դրութիւնը, զարդերի անօթների և զգետների քաղմատարագ և հնոտի տեսքը, երգեցողութեան և պաշտամունքների անխնամ վիճակը, և իբրև պսակ այս ամենի՝ Հայոց եկեղեցական ուխտի անկեալ և անարգ կացութիւնը: Կարծես մի դար շարունակ Աթոռի նպատակը լինէր ընտելացնել իւր հօտին տեսնելու միշտ տգէտ կամ կոչումից

զուրկ քահանաներ ու վարդապետներ, որոնք մեծ մասով իրենց օրինակիլի թերութիւններէ համար խրատ խոյս էին ստանում Աթոռից՝ խաչեր, փիլոններ, կամեկաւհաններ, աւագութիւն, գաւազանի իշխանութիւն և եպիսկոպոսութիւն այն առատութեամբ, ինչ առատութեամբ որ նոքա շահաւէտ էին վեհարանին:

Այլևս չխօսինք կաթողիկոսներէ պէս պէս իրաւունքներէ և պարտականութիւններէ վերայ, որոնք ներկայիս հրապարակախօսութիւնն աւելի ևս ընդարձակելու փորձեր է անում: Շատանանք միայն այնքանով, ինչ որ նոցա զուտ հոգևոր պաշտօնին է վերաբերում: Եթէ ԺԹ. դարում հայրապետական աթոռի գործունէութեան մէջ հետևողականութիւն և յաջողականութիւն պահուած լինէր այնպէս, ինչպէս կանոններն, աւանդութիւններն և պետական օրէնքն ևն պահանջում, այսօր շատ հոգևոր ազէտներ պակաս կը լինէին: Բաւական է մտաբերել միայն մէկը, հօտի կրօնական դաստիարակութիւնը: Ամեն սեղ լոսած է աստուածային բանի ուսումն և գիտութիւնը, մի բան, որ անհրաժեշտ է ամեն մի հաւատացեալի: Ոչ քարոզ կայ, ոչ խրատ և վարդապետութիւն, ժողովուրդն ամիսներով, գուցէ և տարիներով, Ս. Աւետարանի բացատրութիւն չէ լսում, որ նորա հոգևոր սնունդն է, և եթէ լսէ, չի հասկանում: Դպրոցներում կրօնի ուսումը գոյութիւն ունի լոկ անուանական կամ ձևական կերպով. աւելի ևս անուանական է և այն հսկողութիւնը, որ այդ կրթութեանն և ուսմանն է վերաբերում: Այդ իսկ լուրջ պատճառներից հասունացել և

և հասունանում է մի սերունդ, որ միայն ժխտել զիտէ կրօնական ուսման և պարտախանութիւնների կարեորութիւնը: Թէ որքան մեծ է այդ աղէտը, նկարագրելն իսկ անհնարին է: Ինչպէս որ մարդուս մարմինն, իւր բնական սնունդը չունենալով, զրկում է և բնական կարողութիւններէց, այնպէս էլ մարդուս հոգին, զուրկ մնալով հոգեւոր սնունդից և չընդունելով իւր մէջ աստուածային բանի կազդուրիչ զօրութիւնը, կըմնայ միշտ հիւանդոտ, և մատնուած է անվերջ տառապանքների նոյն իսկ այս կեանքում: Կենսական աղէտների կարգում ամենից սարսափելին է այդ աղէտը:

Հայրապետական աթոռի պատուանդանն ամուր և անզրդուելի է, երբ ամուր և անզրդուելի է հաւատն հօտի մէջ: Արդ եթէ հօտի, մանաւանդ մատաղ սերունդի, կրօնական դաստիարակութեան և հոգևոր կրթութեան գործը բաւականաչափ խնամքի առարկայ չէ եղել կաթողիկոսների համար, չէ՞ որ այդպիսով ինքնին խախտել և զրդուեցուցել են նորա նաև աթոռի հիմքերը: Ահա թէ ուր է թագնուած բուն ցաւը:

Տ. Գէորգ Դ. բաւական յաջող փորձեր արու Աթոռի հոգևոր և բարոյական նշանակութիւնը որոշ աստիճան բարձրացնելու. նա իւր օրով խրախոյս և աշակցութիւն չվայելեց, բայց անխոնջ աշխատութեամբ հարթեց շատ կոշտ ու խոպան ճանապարհներ: Նորա յաջորդները, օժտուած նորանից ոչ պակաս հմտութիւններով և շրջապատուած աւելի մեծ յարմարու-

Թիւններով, գիտակցարար թէ անգիտակցարար ստեղծեցին մի գրութիւն, որ Աթոռի արդի անմխիթար կացութեան յայտարարն է, անշքութիւն և աղքատութիւն:

Կարեկից սրտեր և խոհուն զլուխներ, ներքին բարենորոգման կամ ընդհանուր եկեղեցական վերանորոգութեան խորհուրդներով առգորուած, պէսպէս ծրագրներ են առաջարկում և գրեթէ անհնարինն են պահանջում: Այժմեր եկեղեցական պաշտամունքները ներքուստ և վարչական կազմակերպութիւնն արտաքուստ շատ կարօտ են բարեփոխութեան այն էլ անշուշտ ժողովրդի հոգևոր կեանքի բարգաւաճման օգտին: Սակայն ակներև է այն, որ ոչ մի բարի և ցանկալի խորհուրդ չպիտի համնի իւր կատարածին առանց բարեփոխելու Մայր Աթոռի կացութիւնը, որ ըստ հոգևորին մանաւանդ շատ անմխիթար է: Եթէ կայ ներկայիս մի ստիպողական և հնարաւոր բարեփոխիլի բան, այդ Մայր Աթոռի բոլոր մասերի ներքին բարեկարգութիւնն ու կազմակերպութիւնն է, մի գործ, որ որքան շուտ և յաջող ընթացք գանի, այնքան աւելի շուտ կը վերականգնի հօտի և հովուի բնական և շինարար մտերմութիւնն, և եկեղեցին թօթափելով իրենից այն, ինչ որ եկամուտ է և ոչ հարազատ, կ'ընդգրկէ իւր մայրական կոչումը տիրապէս անւեցանելու և զաստիարակելու իրեն խնամքին յանձնուած հօտը:

Աւելին պահանջել առ այժմս շատ վաղաժամ է, գուցէ և վտանգաւոր:

Եթէ Մայր Աթոռը չի ուզում յանձնուել անվերջ պատահականութեան և անստուգութեան քայքայիչ ազդեցութիւններին, որոնք կարծես սկսիլ են իշխել նորա վերայ, նա պարտաւոր է թօթափել հեռացնել իրենից այնպիսի հոգսեր, որոնք արգելք են հանդիսանում կոչման բարձրութեան վերայ լինելու: Առ այդ՝ անհրաժեշտ է նախ և յառաջ Աթոռի միաբանութեան շարքերը զտել և կազդուրել կրօնական մտքուր գիտակցութեամբ զօրացած տարրերով, որոնք ընդունակ լինէին կրել ոչ միայն ամեն զոհաբերութիւն, այլ և հոգևոր սովորն աշխատանք: Փորձել են զօրացնել և ճոխացնել այնտեղ տնտեսութիւն, ապահովել նիւթական հարստութեան աղբիւրներ, կանգնել այնտեղ ճարտարապետական և այլ ձեռնարկութիւններ: Սակայն այդ ամենն ամենևին կարող չեն բարձրացնել և ապահովել Աթոռի վիճակը, եթէ նորա յաւերժական պարծանքները չլինին: Բարեկարգ ճեմարանը, գործունեայ տպարանը, կրօնական գիտակցութիւն տարածող Արարատը, Մայր Եկեղեցու ոգեշունչ պաշտամունքները, տառապեալ ժողովրդին հոգևոր մխիթարութիւն մատակարարող աստուածախօս քարոզիչները, ազգի ոգին ու միտքը լուսաւորող և բարձրացնող հոգևոր գիտութեան մշակներն և այլ մըտաւոր կեանքին զարկ տուող հաստատութիւնները:

Չկան դոքա, չնչին և անզօր են նաև նորա նիւթական ճոխութիւնները, որոնք միայն կշտամբել կարող են Աթոռի աշխարհասիրութիւնը:

Ա.

1842 Մարտի 26-ին վախճանեցաւ Տ. Յովհաննէս Ը. Կարրեցի. նորա յաջորդը, Տ. Ներսէս Ե. Աշտարակեցին, ընարուեցաւ 1843 Ապրիլի 17-ին և օծուեցաւ 1846 Յունիսի 9-ին: Չորս տարի և երկու ամիս ու կէս Հայոց հայրապետական աթոռը թափուր մնալուց յետոյ վերջապէս ունեցաւ իւր օրինական յաջորդը:

Տ. Ներսէս անգրանիկն էր այն կաթողիկոսների շարքում, որոնք հայրապետական աթոռին հասան 1836 թուականի Պալատէնիէին համեմատ: Իւր ընտրութեան և հաստատութեան պահուն նա առաջնորդ էր Բեսարարիոյ և Նոր Նախիջևանու թեմի, որի մէջ էին և Ռուսաստանի մայրաքաղաքները, Մոսկով և Ս. Պետերբուրգ: Հաստատութեան հրովարտակի հրատարակուելուց յառաջ, հետեւելով ներքին գործերի նախարարի հրաւերին, Տ. Ներսէս ուղևորուեցաւ Քիշնեւից Ս. Պետերբուրգ, ուր ժամանեց 1843 Յուլիսի 6-ին: Դեռ երկար ճանապարհի յոգնածութիւնից չէր հանգստացել, որ նա յանկարծ հիւանդացաւ Օգոստոսի 3-ին և մինչև Սեպտեմբերի 20 «անակնկալ ի կենաց» ինչպէս գրում է ինքը, «անզգայ ընկած էր անկող-

նում շատ ծանր վիճակի մէջ: Ծերունի հովուապետն այն ժամանակ եօթանասուներեքին մօտ հասակ ունէր: Մայրաքաղաքի հմուտ բժիշկները բոլոր միջոցներն սպառեցան, բարեպաշտ ասպնջական Լազարեանները խնամքն և ուշադրութիւնն յուսահատութեան փոխուեցաւ: Յուսահատ էին և վեհին շրջապատող մըտերիմներն ու սպասաւորները: Վերջապէս հիւանդին մահուան ճանկերից կորզել կարողացաւ բժիշկ Պաշկով, որ պառաւ կոմսուհի Վիսկովատովայի հետ միասին մազնիսականութեան միջոցով ուշքի և ուժի բերեց անզգայութեան մէջ թալկացած ծերունուն: Սեպտեմբերի 20-ին հազիւ նշմարելի եղան ազաքինութեան յոյսերը: Այդ իսկ հիւանդութիւնն և պատճառ եղաւ կաթողիկոսի երկար մնալուն հիւսիսում:

Մինչ նա այդպիսի վիճակի մէջ էր, տեղի ունեցան զէպքեր, որոնք առանց նշանակութեան անցնել չէին կարող:

Մի կողմից կառավարութիւնն իւր կարգադրութիւններն արաւ այն է՝ Օգոստոսի 13-ին ուղարկուեցաւ կաթողիկոսին յանձնելու հաստատութեան հրովարտակն և յայտնելու կայսեր ժամադրութիւնն Օգոստոսի 15-ին ունկնդրութեան ներկայանալու. Օգոստոսի 17-ին ուղարկուեցաւ նորան Ս. Աղէքսանդր Նեակու գոհարազարդ նշանը: Յայտնի բան է, որ վեհն ինքն այս ամենից ոչինչ չէր իմանում:

Միւս կողմից կաթողիկոսի ծանր հիւանդութեան լուրը տարածուեցաւ ամէն տեղ, հասաւ և Ս. Էջմիածին, ուր մտքերի խլրաւմն յառաջ բերեց միաբանու-

թեան մէջ այն չափով, թէ կաթողիկոսի մօտալուստ վախճանն անխուսափելի է:

Երբ 1843 թուի աշնանը Տ. Ներսէս աչքը բաց աբաւ ծանր հիւանդութիւնից և սկսեց հասկանալ իւր զրութիւնն, արդէն պաշտօնական լուծը գրուած էր իւր պարանոցին: Հարկ էր կամայ ազամայ համակերպիլ գրութեանը:

Տեղեկութիւն կայ, որ դեռ մինչև 1844 թ. Զատկին կաթողիկոսն անկողնի մէջ է եղել, թէև ոչ անընդհատ¹: Իւր վիճակի և անցած դարձածի վերայ նա ինքը տեղեկութիւններ է հաղորդում հոռաւորներին իւր թղթերով: 1843 Նոյեմբերի 26-ին թ. 36 գրութեան մէջ, որ ուղղել է «պատուելի միաբանութեան սուրբ լուսաւորչեբամ ազգի Հայոց յԵրևան քաղաքի և ի շրջակայս նորին հոգևորականաց և մարմաւորականաց², կաթողիկոսը պատմում է, որ հայրապետութիւնն իւր վերայ զրուել է իւր կամքին ու ցանկութեանն հակառակ: «Ես բոլորովին հեռու էի պահում իմ մտքից, գրում է, կաթողիկոսական և պատրիարքական կոչումների ցանկութիւնը: Այդ կոչմանն ինձ հրաւիրեցին, ասում է, նախ 1809 թուին Օսմանեան զբրան գերապատիւ ճոխ իշխանները, և ապա 1812 թուին հանգուցեալ սրբազան Եփրեմ կաթողիկոսը: Նախապատիւ համարելով, ես ջերմ սրտով ցանկանում էի միշտ, որ այս եպիսկոպոսական ստանձնածս կո-

1) Պատմ, Ն.-Ձուղ. Թաղէոս եպիսկոպոսի կենսագր. 8:

2) Դիւանական գործ 1843 ամի.—տ. նաև Յուլ. Փոլով. Դադեան Պաշ. Վարդապետի, Բ. 11:

չումը պարտուպատշաճ ծառայութեամբ եկեղեցուն և ազգին կարողանամ անդատապարտ կացուցանել: Այսպիսի հաստատ որոշմամբ կայի և մնում էի իմ վիճակային պաշտօնիս մէջ, երբ ստացայ նորին բարձր գերագանցութեան ներքին գործերի մինիստրի գրութիւնը, որով նա նորին կայսերական մեծութեան հրամանով հրաւիրում էր ինձ շտապել հասնել Ս. Պետերբուրգ: Տէրութեան դանձարանից ճանապարհածախքերի համար էլ նշանակուած էր մի գումար*: Այդ ժամանակ երկար մտածելուց յետոյ աւելի լաւ համարեցի չինայել ճանապարհի նեղութիւնը և զալ այստեղ, Ս. Պետերբուրգ, և խորհուրդ անելով նորին բ. գերագանցութեան հետ, հասկանալ՝ եթէ արդարեւ մի որևէ ազգային շահ յատկապէս կը պահանջէ, որ ևս պատրիարքական և կաթողիկոսական կոչումն ընդունեմ, իմ անձս նուիրելով Հայոց ազգի հասարակութեանը, այն ժամանակ յանձն առնիմ, իսկ եթէ ոչ, մեծ շնորհակալութեամբ ինձ հրաժարուած համարեն այն կոչումներից: Այդպիսի մտադրութեամբ և եկայ հասայ այս կայսերական մայրաքաղաքն Յունիսի 6-ին:

Ապա նոյն գրութեան մէջ պատմելով իւր հիւանդութիւնը, հրովարտակի և ջբանջանի ստացումը, և այլն, ինչպէս վերն յիշուեցաւ, վերջ գրում է և այս. «Իմ անձիս տկարութեան պատճառով, ասում է, զեռ մինչև ցարդ (26 Նոյեմ. 1843) չեմ ներկայացել նորին կայսերական մեծութեան և յոյս ունիմ թէ Աստուծոյ «ամենաբաւական շնորհօքն» կարողանամ ներկայանալ

*) Յուլ. ժող. Գաղ. Բ. 11. նշանակուած է 1500 ուրբլի՝

այս ամսի լրումից յառաջ, և անձնական կարողութիւններս կազգուրելուց յետոյ ճանապարհ ելնիմ ինչպէս որ Տիրոջ կամքն յաջողէ»:

Ծերունի հովուապետին վերջապէս յաջողեցաւ արժանանալ մեծահոգի Նիկողայոս Ա. կայսեր ունկընդրութեանը նոյն Նոյեմբերի 28-ին: Այդ մասին ինքը վեհը յատուկ կոնդակով տեղեկութիւն հաշորդեց Ս. Էջմիածնի Սինօղին՝ կայսերական ընտանիքի անդամներին ևս Դեկտեմբերի 4-ին և 5-ին ներկայանալուց յետոյ: Թողնինք, որ զարձեալ վեհն ինքը պատմէ մեզ այն տպաւորութիւնները, որ նորա վերայ թողել է կայսերական առաջին ընդունելութիւնը ձմեռային պալատում:

«Ձորս ամառայ մահագուշակ հիւանդութիւնիցս յետոյ, զրում է կաթոգիկոսը, անցեալ Նոյեմբերի 28-ին Կիւրակի օրը ցերեկուայ 12 ժամին ևս արժանի եղայ ներկայանալու նորին կայսերական մեծութեանն և վայելելու նորա աստուածանման մարգասիբութեան մեծ շնորհները, որոնց մասին համառօտ յիշատակելս համազգական մխիթարութեան առիթ և մեծ ուրախութեան արդիւնաւորիչ եմ համարում»*: Ապա նկարագրում է թէ ինչպէս է մտել պալատ և հրաւիրուիլ կայսեր ընդունարանը: Երբ լազարեանց Խաչատուր աղայի ուղեկցութեամբ հասնում է բարձրարեւծ պալատի ներքնայարկի սրահը, որտեղ սկսւում են դէպի քառայարկ վերնատունները տանող սանդուղքների աստիճանները, կաթոգիկոսին ս աջարկում են բազ-

*) Տուր. Ժող. Դարեան Խ, վ. Բ. 56.

մեղու նախապատրաստած պատգարակի վերայ, որպէսզի չորս մարդիկ, որոնք այնտեղ կանգնած էին, նորան բարձրացնեն դէպի վերնայարկերը. կաթողիկոսն հրաժարուում է բազմել այդ պատգարակին: Ապա երկու մարդ իրենց ձեռքերի վերայ հանում են կաթողիկոսին մինչև չորրորդ յարկը. այդտեղ զիմաւորում է վեհին մի աստիճանաւոր, որն հրաւիրում է նորան առաջին սենեակն. այստեղ 6-7 բոպէ հանգիստ առնելուց յետոյ հրաւիրուում է երկրորդ սենեակը, որտեղից մի դուռ բացուում է դէպի կայսեր ընդունարանը, կաթողիկոսին խնդրում են նստել այնտեղ մինչև որ կայսրը եկեղեցուց գայ. մի փոքր յետոյ մեծ պաշտօնատարներից մէկը բաց է անում կայսեր սուանձնական սենեակի («քապինեթի») դուռը և ասում է թէ կայսրը ձեզ խնդրում է: «Երբ որ ես յառաջացայ և տեսայ, որ կայսրն ինքը կանգնած է դռան մօտ, զըրում է Տ. Ներսէս, ապա խաչակնքեցի նորան և բարձր ձայնով ուսերէն (արտասանելով) Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ, յառաջ անցայ, բռնեցի նորա ձեռքից, և համբուրեցիինք ես նորա և նա իմ ձեռքս. և իսկոյն հրամայեց նստել աթոռի վերայ, ես չյօժարացայ նւտելու, բայց նա թևիցս բռնեց և նստեցուց աթոռին, և ինքը մի կամ երկու բոպէի չափ կանգնած մնալուց յետոյ նստաւ իմ ձախ իողմից, և ապա սկսեց հեղաշունչ հարցաբանութեամբ լսել նախ իմ հիւանդութեան և իմ անձնական վիճակի որպիսութեան մասին այն զօրեղ ցաւակրութիւններիցս յետոյ, ապա էջմիածնի աթոռի և ընդհանուր Հայոց

ազգի որպիսութեան մասին: Այդ ընդհանուր հարցումներից յետոյ կայսրը խօսակցութեան մէջ յատուկ ուշադրութիւն է շնորհել Հայոց հոգեւորականութեան վիճակը բարւոքելու հարցին «յազգաս ամբառնալոյ զհոգեւորականն Հայոց ի վայելչական դրութիւն գիտնական աշգաշան հոգեւորականութեանց» և երկրորդ՝ հոռովմէական քարոզիչների մեր ազգին և եկեղեցուն հասուցած ֆլասանները խափանելու մասին: Ապա կայսրը խոստանում է աջակցել և դիւրութիւններ տալ կաթողիկոսին իւր ձեռնարկութիւնների մէջ: Թէպէտ ասելիքներ շատ են եղել կաթողիկոսի մտքում, սակայն քաղաքավարութեան կարգը չխանգարելու համար շտապում է նա աթոռից ելնել. այդ ժամանակ կայսրն ինքն էլ աթոռից ելնելով, սաքի վերայ դարձեալ շարունակում է յուսադրական խօսքերը, և երբ պէտք է բաժանուէին, կաթողիկոսը նորա ձեռքը բռնեց և ուզեց համբուրել, բայց կայսրը չթողեց. այդ ժամանակ, ասում է, «ես զուարթ ձայնարկութեամբ ասացի. կակ մօժնայ փնէ բազմաննիկեայ (sic) բօժիյի նէ բացէլէվատ բուկու. Զիմրդ է ինձ օծելոյն Աստուծոյ չհամբուրել զձեռն նորա. և խոնարհեցուցեալ զգլուխն իմ, ելի յառանձնարանէ անտի*:

Քանիոր Տ. Ներսէս ոչինչ յիշատակութիւն արած չէ, ակնհերե է, որ այդ առաջին տեսակցութիւնը կայսեր հետ տեղի է ունեցել առանց վկաների և առանց թարգմանի: Ինքը՝ ձերբունի հովուապետն արդէն 40 տարուց աւելի ժամանակ, մանաւանդ 1814 թուից

*) Տ. նոյն:

սկսած, յաճախ առիթ ունենալով տեսնուելու և զործելու ուսսագգի և հայագգի պետական անձինքների, զօրքերի ու զօրավարների հետ, կանուխ սկսել էր ինքնուսարար ընտելանալ ուսերէն լեզուին. ընդունակ ու սրամիտ, չափազանց աշխոյժ ու կրակոտ Աշտարակեցին չէր կարող արհամարհել այն լեզուն, որն արդէն Հայոց եկեղեցու հօտի համար կենսական պահանջ էր դառել ոչ միայն Վրաստանում և Հարաւային Ռուսաստանում, այլ մինչև անգամ 1828 թուից յետոյ նաև Արարատեան աշխարհում. ուստի նա վարժուել էր արդէն առանց թարգմանի խօսելու ուսաների հետ: Բաւակմն է, որ նա իրեն վերայ այնքան վստահ էր, որ մինչև անգամ պէտք չհամարեց վեհանձն Նիկողայոս Ա. կայսեր հետ տեսնուելիս թարգմանի օգնութեան դիմել: Այդ, իհարկէ, շատ լաւ տպաւորութիւն պէտք է գործէր ինչպէս առհասարակ պետութեան բոլոր մեծամեծների նմանապէս և աւելի նոյն երկրի վեհապետի վերայ: Ապագայում Տ. Ներսէս նոյն կերպով շարունակում և պահպանում էր յարաբերութիւն կովկասեան փոխարքայի, նորա ընտանիքի և տէրութեան այլ և այլ պաշտօնեաների հետ*:

Տ. Ներսէս, շատ դո՞ էր այդ առաջին ընդունելութիւնից: Նոյն կոնզակի մէջ նա նկարագրում է նախ այն տպաւորութիւնները, որ կայսրն բւենցել է տեսակցութեան պահուն: Ներքին գործերի նախարարին կայսրն իսկոյն հաղորդել է, գորօրինակ, թէ եր-

*) Ерицовъ А. Патриархъ Персеевъ V. и Воронцовы, 1898 Тифлисъ, 11.

կար ժամանակ է, որ այսպիսի ախորժ ունկնդրութիւն նորեկներէ ունեցած չեմ ինչպէս այժմ պատրիարքին ընդունելիս. նոյնը հազորդել է նա և միւսնախարարներին և կայսերուն: Երկրորդ՝ որ ձերունի հայրապետի համար աւելի ևս մխիթարականն և խրախուսիչն է, կայսրը ասած է հղել թէ «աւանդ, զի իզուր կորուսեալ եմք զամս 20 ֆլասուց մերում կառավարութեանց այնոցիկ կողմանց և աթոռոյ էջմիածնի» ակնարկել ուզելով այն, որ 1828 թուին կոմս Պասկեւիչի ատելութեան երեսից Տ. Ներսէս Ե. հետու քըշուեցաւ Կովկասեան աշխարհներից և 1830-ին նշանակուեցաւ Բեսարաբիոյ թեմի առաջնորդ: Ինքը կաթողիկոսն այսպէս է հասկացիլ անշուշտ կայսեր այն խօսքերն, երբ գրում է նոյն կոնդակի մէջ հետեւելը. «Այն, այն, սոքա եղան իմ սրտիս իսկական սփոփանք ոչ այն պատճառով, որ կայսրն ինքն եղաւ իմ ապարդիւն անձիս գովարան, այլ որ իմ ֆլասակարութեանս ամբաստանողն այժմ ամօթապարտ մնաց»: Կայսեր խօսքերը Տ. Ներսէս Ե. նկատեց իբրև արգարութեան վերջնական յաղթանակ իւր թշնամիների դէմ, և աւելի ևս հաճոյական էին իրեն մանաւանդ այն պատճառով, որ կոմս Պասկեւիչը դեռ մինչև այդ ատրին էլ ամեն կերպ աշխատում էր, որ կայսրը իւր հակառակորդին, Ներսէսին, չհաստատէ Հայոց հայրապետական աթոռի վերայ*:

Վեհի այս ծանուցողական կոնդակից զատ, որ գրուեցաւ Սինօզին, տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկո-

*) Нерс. V и Воронцовы, 8.

պոսն էլ մի ընդարձակ նամակ ստացաւ Ս. Պետերբուրգի Եփրեմ վարդապետից, որը գրուած է 1843 Դեկտեմբերի 30-ին. այդտեղ նամակագիրն հաղորդում է, որ վեհը Նոյեմբերի 28-ին և Դեկտեմբերի 4-ին և 5-ին ներկայացել է կայսեր, կայսերուհուն և մեծ իշխան Միխայէլ Պաւլովչին. նա յիշում է, որ կաթողիկոսն արգէն հաղորդել է Սինօզին և գրածն է «Իսկութիւն պատմութեանցն». ինքն իւր կողմից հարկ է համարում աւելացնել տեղապահի գիտութեան համար այն թէ ինչ խնդիրներ է արել կայսրից պալատում Տ. Ներսէս Ե. «վեհափառ տէրութիւնս մեր, գրում է Եփրեմ վարդապետը, անդանօր խնդրեալ էր ի կայսերէն յատկապէս նորոգել զշնորհ իւր առ մեր ազգականութիւնս (կարգն ազգ.) խնդրեալ էր ևս տալ ինքեան զբռնոն զօրութիւնս առ կարողանալոյ ներգործել ըստ տեղւոյն ի հոգեորականութիւնս մեր զիւր օգտակար համարեալ կամս. խնդրեալ էր ևս ամենամեծ գումար գրամոց յարքունի զանձուց առ կանգնելոյ յաթոռ զգերահոջակ սեմինարիայ»*: Այս հն Եփրեմ վարդապետի ասելով Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի խնդիրները կայսրից: Վերև յիշուած կտրուակից մակարերելու է, որ նորա այդ խնդիրներն ընդհանրապէս հաճութեամբ ըսել է կայսրն և խոստացել է իր աջակցութիւնը:

*) Սեղրակեան Ա. Ե. Յովհ. Էպ. Շահխ. Կենսագր. 150.

Բ.

Դեռ հիւանդ էր կաթողիկոսն, երբ Վրաստանի գլխաւոր կառավարիչն իւր գրութեամբ 1843 Օգոստոսի 31-ին թ. 2560 յայտնեց Ս. Էջմիածնի Սինոդին Տ. Ներսէսի հաստատութեան մասին, ուղարկելով նաև բարձրագոյն հրովարտակի պատճէնը: Սինոդը Սեպտեմբերի 10-ին կարգադրեց նոյն պատճէնն ուղարկել Ռուսաստանի Հայոց բոլոր թեմական ատեաններին և հրատարակել նոր կաթողիկոսի հաստատութիւնը: Բեսարաբիոյ և Ն. Նախիջևանի եկեղեցիներում, որոնք արդէն յիշում էին Ներսէսի անունն իբրև իրենց առաջնորդի, Սինոդի հրամանագրութիւնն ստանալուց յետոյ սկսեցին յիշատակել իբրև ամենայն Հայոց կաթողիկոսի: Երբ այդ լուրը Ս. Էջմիածին հասաւ, որտեղ տակաւին չէին յիշատակում նորընտիր հայրապետի անունը, և ոչ իսկ Կովկասի Հայոց միւս եկեղեցիներում, Սինոդի պրօկուրորը Հոկտեմբերի 29-ին առաջագրում է Սինոդին տնօրինել, որ Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի անունն յիշատակուի Կովկասեան Հայոց բոլոր եկեղեցիներում ևս: Պալատէնիէն, ինչպէս յայտնի է, այն ժամանակ արդէն գործադրութեան մէջ էր, նորա 21-րդ յօդուածն ասում է, որ Հայոց եկեղեցիներում աստուածային պաշտամունքների ժամանակ կաթողիկոսի անունը յիշատակում է անմիջապէս կայսեր և նորա տան անդամների յիշատակութիւնից յետոյ: Այսքան է Պալատէնիէի զրած կանոնը կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան մա-

սին. իսկ թէ Էրբ և Ռւմ կարգադրութեամբ պէտք է
սկսել այդ յիշատակութիւնն, այդ մասին նորա մէջ
ոչ մի սահման և հրահանգ չկայ: Աթոռի տեղապահ
Բարսեղ արքեպիսկոպոսն և Սինօզի անդամներն իրրե
վանական դասի հոգևորականներ կարող էին առաջ-
նորդուել այն աւանդութիւններով, որոնք մինչ ցայն
պահուած էին Ս. Էջմիածնում և գործ էին դրուում:
Արդ՝ այդ աւանդութիւններին նայելով, նոքա պար-
զապէս համոզուած էին և զիտէին, որ նորընտիր կա-
թողիկոսը կարող էր ստանձնել իւր իշխանութիւնն և
կրել ու գործ զնել իրեն յատուկ պատիւներն ու ար-
տօնութիւններն այն ժամանակ միայն, երբ արդէն
արժանացել էր նա ձեռնադրութեանն և ս. օծմանը:

Այլ կերպ էր պատճառարանում իւր առաջարկու-
թիւնը Սինօզի պրօկուրօրը: Աչքի առաջ ունենալով,
որ նախկին արքեպիսկոպոս Ներսէսն արդէն
ճանաչուած է պատրիարք կաթողիկոս, որի անունն
արտասանուած է Կովկասի սահմաններից զուրս Ռու-
սաստանի Հայոց եկեղեցիներում և, կարծելով, որ
կարևոր է անշուշտ յիշատակել նորա անունն և Կով-
կասի Հայոց եկեղեցիներում առանց զժուարա-
նալու այն բանում, թէ եկեղեցական ծէսն
այն է օծութիւնը տակաւին կատարուած
չէ, նա առաջարկում էր Սինօզին անել պատշաճաւոր
տնօրինութիւն*։ Պրօկուրօրի այս թուղթն յառաջ
բերեց Սինօզի անդամների մէջ կարծիքների շփոթու-
թիւն և նոքա չկարողացան համաձայնութեան գալ:

*) Սեդրակեանի, Յովհ. եպ. Շահյ. 159.

Այդ և առիթ տուեց պրօկուրօրին Նոյեմբրի 8-ին երկրորդիլ իւր առաջադրութիւնն և փութացնել իւրերի լուծումը: Նոյեմբրի 12-ին Սինօզն օրադրութիւն կազմեց և իւր պատճառարանութիւնները մէջ բերելով, մերժեց պրօկուրօրի առաջարկութիւնը: Պատճառարանութիւնները հետեւեալներն են.

ա. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն, Հայաստանեայց եկեղեցու ձէսերին համաձայն, աէրութեան հաստատութիւնն ընդունելուց յետոյ և իր օծումից յառաջ եկեղեցում պատրիարքական աթոռին չի բազմում, այլ կանգնում է պատուաւորագոյն տեղում էջմիածնի տաճարի մէջ: Կաթողիկոսական օծումն ընդունելուց յետոյ նոյն պատարագին նա յիշատակում է իւր նախորդների անուններն, իսկ յետոյ սեղանի դրպիրներն յիշատակում են նորոգ օծեալի անունը: Այսպէս տասներկու արքեպիսկոպոսների ձեռքով Ս. Հոգու իսկական շնորհներին արժանանալուց յետոյ երկոյեան ժամերգութեան ժամանակ աթոռի արքեպիսկոպոսներն և եպիսկոպոսները նորին վեհափառութեան մօտ գալով, հանդիսով տանում են նորան էջմիածնի տաճարը, որտեղ նորին վեհափառութիւնը Միածին Որդու Իջման սուրբ սեղանի առաջ երկրպագութիւն մատուցանելուց յետոյ Սինօզի պատուաւորագոյն անգամների կողմից հրաւիրւում է ընդունել իւր տեղը կաթողիկոսական աթոռի վերայ: Սոյն սահմանադրութեամբ ընդունեցին այս կարգն, ասում են, և նախնի բարեյիշատակ կաթողիկոսները, նաև եփրեմն ու Յովհաննէսը մեր ժամանակներում, ինչպէս

քաջայայտ է բարձրագոյն կամօք ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան համար հաստատուած՝ բարձր սրբազան արքեպիսկոպոս Ներսէսին»:

Բ. Սինոդի անդամներն համոզուած են, որ պրօկուբորն էլ յառաջնոյն կարծիքին էր. դեռ 1843 Յուլիսի 7-ին նա Թիֆլիսից գրում է տեղապահին և զգուշացնում է նորան, որ չլինի թէ կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնն օծումից յառաջ կատարուի, որպէսզի օտար սահմանի Հայերին առիթ չտրուի արանջալու, թէ տակաւին չօծուած յիշատակում են կաթողիկոսին: Պրօկուբորի հակասական կարծիքներից թիւրիմացութեան մէջ են անդամներն և չեն կարող հասկանալ պատճառը. նոքա ուղղւած են իմանալ մի՞ զուցէ պրօկուբորը ծայրագոյն իշխանութիւնից մի նոր հրաման է ստացել:

Գ. Սինոդը պէտք է համարում աչքի առաջ ունենալ և այն թէ ի՞նչ տպաւորութիւն կը գործէ վաղեմի ծէսին հակառակ կարգադրութիւնը Տաճկաստանի Հայոց վերայ, որոնք վերջին ոռու-տաճկական պատերազմի ժամանակ դադարել էին յիշատակելու նոյն իսկ երկու օծեալ կաթողիկոսներին նվերմին և Յովհաննէսին: Այս հանգամանքը կարևոր է համարում առնել նկատողութեան այն պատճառով, որ Ռուսաց կառավարութեան բարի դիտաւորութիւններն այնտեղ Տաճկաստանում միշտ թիւր մեկնութիւն են գտել, որ Տաճիկ կառավարութիւնը միշտ արգելք է եղել երկու պետութիւնների մէջ եղած Հայերի պաշտօնակախ հարգակցութեանը և որ հազիւ վերականգնել է այդ

միջոցին յարարերութիւնը Տաճկաստանի Հայոց մասնակցութեամբ վերջին համալղպային ժողովի մէջ և այդ՝ շնորհիւ բարեխնամ կառավարութեան հոգսերի: Այս ամէնն աչքի առաջ ունենալով, Սինոզը կարծում է, որ հարկէ զգուշութիւն ունենալ, որպէսզի խակ կարգադրութիւն չլինի նոյնիսկ Ներսէս արքեպիսկոպոսին էլ անհաճոյ, քանիոր նա ինքն էլ քաջ ծանօթ է և լաւ գիտէ Հայաստանեայց եկեղեցու վազիմի ծէսը: Իրենց այս մտքին աւելի ոյժ տալու համար Սինոզի անդամները մէջ են բերում և այն թէ, Հայոց եկեղեցու աւանդութիւններին համաձայն ամենայն Հայոց կաթողիկոսը իւր օծումից յետոյ պէտք է ուղարկէ ընդհանրական ծանուցողական կոնդակներ բոլոր Հայերին Տաճկաստան, Պարսկաստան, Հնդկաստան և Ռուսաստան, և այն կոնդակներն եկեղեցիներում հանդիսով կարգալուց յետոյ յիշատակում են ապա և կաթողիկոսի անունը:

Սինոզի բերած պատճառաբանութիւններից ակնհերև է լինում այն, որ Հայոց Մայր Աթոռում կար և պահւում էր մի հաստատուն ծէս, կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան վերարերեալ հին աւանդութիւն, որի հետ կապուած էր և կաթողիկոսին յատուկ պատիւների և արտօնութիւնների կիրարկութիւնը: Այդ աւանդութիւնն հետեւեալն է.

Ա. Ընտրեալ կաթողիկոսը մինչև իւր օծումը ոչ մի արտօնութիւն կամ առաւելութիւն չունի.

բ. Ս. Օծումն ընդունելուց յետոյ նոյն ս. պատարագին, որ մատուցանում է ինքը, նուիրեալը, նա

պարտաւոր է նախ յիշատակել իւր նախորդներին և ապա զպիրները Գոհութիւն մաղթանքի մէջ առաջին անգամ յիշատակում են նորընտիր կաթողիկոսի անունը.

գ. Ընտրեալ կաթողիկոսը մինչև իւր օծումը Մայր Եկեղեցում կանգնելու է պատուաւորագոյն տեղում, բայց ոչ կաթողիկոսարանում, իսկ ս. օծումն ընդունելուց յետոյ երեկոյեան ժամին եպիսկոպոսներէրի առաջնորդութեամբ իջնում է եկեղեցի, երկրպագում է Ս. Իջման սեղանին, ապա Սինօզի պատուաւորագոյն անդամներն հրաւիրում են նորան կաթողիկոսարանում յատկացեալ աթոռին բազմելու.

դ. Մայր Աթոռում այս ծէսերը կատարելուց յետոյ միայն նա իրաւունք ունի կաթողիկոս կոչումը կրելու, այդ կոչմանն յատուկ կնիքը գործ դնելու և կարմրադեղով ու ծաղկեալ թղթեր, կոնդակներ գրելու.

ե. Մայր Աթոռից դուրս միւս եկեղեցիներում ամէն տեղ նորընտիր կաթողիկոսի անուան առաջին յիշատակութիւնը լինում էր այն ժամանակ միայն, երբ հանդիսաւոր կերպով եկեղեցիներում կարգաւարում էր նորա անդրանիկ կոնդակը, որից յետոյ միայն լինում էր և անուան անդրանիկ յիշատակութիւնը:

Այսքան որոշ և պարզ աւանդութիւնը, որ տարիներով պահուել և գործ էր դրուել Հայոց եկեղեցում, չէր կարող անձանօթ լինել անգլի հոգևոր և մարմնաւոր առաջնորդներին: Եւս առաւել չէր կարող անձանօթ լինել այդ և Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսին, որն արդէն յիսուն տարի շարունակ հոգևոր աստի-

ճաններ ունէր և իւր ժամանակի բազմափորձ և բազմահմուտ եկեղեցականներէից մէկն էր, գուցէ և միակը:

Հարցը սակայն այնպիսի հանգամանքների մէջ յառաջ եկաւ, որ ձախող հետեանքների ճանապարհ բացեց և լուծումն գտաւ նախնի աւանդութեանը բոլորովին ներհակ ոգւով:

Տեսնի՛նք այժմ թէ ի՞նչ էին այդ հանգամանքները և ի՞նչպէս են լուսարանում նոքա այդ հարցի լուծումը:

Սինոդի և պրօկուրօրի միջև պաշտօնական թըղթերի փոխանակութիւնն և այն տարածայնութիւնը, որ անդի ունեցաւ կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան նկատմամբ, Կովկասի գլխաւոր կառավարութիւնն հաղորդեց ներքին գործերի նախարարին: Վերջինս ստիպուած էր նոյնը զեկուցանել կայսեր: Այդ զեկուցումն ահա՛ եկաւ զարկ և զօրութիւն աւելու այն պաշտօնական յայտարարութիւններին և ամբաստանագրերին, որոնք նորանից յառաջ հասել էին Ս. Պետերբուրգ թէ Մայր Աթոռի միաբանութեան, թէ Սինոդի անդամների և պաշտօնեաների և թէ Հայոց հոգևորականութեան միջանի ներկայացուցիչների վերայ: Կառավարութեան շրջաններում արդէն բաւական գայթակղուած էին. Լազարեաններն էլ տեղեկութիւն ունէին ամբաստանութիւնների մասին. ի վերջոյ՝ կաթողիկոսին ևս յայտնի եղան նոքա թէ զրով և թէ խօսքով: Ծերուէին լսեց և վշտացաւ. նա հաւաստի եղաւ, որ ներքին գործերի նախարարութեան աստիճանաւորները, որոնք նշանակուած էին կաթողիկոսի

ընտրութեանը կառավարութեան կողմից ներկայ լինելու (Ժէլտուսիւն և Հայրապետեանց), Ս. Էջմիածնից Ս. Պետրբուրգ վերադառնալով, շատ տխուր և աննաշատ տեղեկութիւններ են հազորդել Նախարարին, որն իւր գրաւոր ղեկուցման մէջ կայսրին յայտնել էր Մայր Աթոռի և Հայոց հոգևորականութեան վերաբերեալ անհաճոյ զրոյցները: Թագաւոր կայսրը, կարգալով այդ ղեկուցումները, մակագրել էր իւր ձեռքով «ընթերցայ և տեղեկացայ յոյժ անբաւականութեամբ»: Այդ տեղեկութիւնների վերայ ձերուսի հովուտպետը սաստիկ դառնացաւ, և երկար ժամանակ կարելի չեղաւ փարատել այդ վիշտը:

Զեկուցման բուն աղբիւրները, աստիճանաւոր Ժէլտուսիւնը, թարգման Հայրապետեանցը և պրօկուրօր Մատինեանցը, այնպիսի անձնաւորութիւններ են, որ երկար ապրած չեն Մայր Աթոռում և Հայոց հոգևորականութեան հայեացքները, բարքերն ու գործելակերպն ուղիղ ըմբռնել կարող չէին: Նոքա իրենց կարծիքները կազմում էին, անշուշտ, վայրկեանական թոուցիկ ապաւորութիւնների ներքոյ: Գուցէ և չարամիտ ու ճարպիկ մարդիկ ևս ազգած լինէին նոցա վերայ: Այս ամենը կարելի է նկատել նոցա գրած ամբաստանութիւնների համառօտ բովանդակութիւնից, որ է այս.

Տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը զուրկ է վարչական ընդունակութիւնից, ուստի և վնասում է Սինօզի կառավարութեանը: Պրօկուրօրի առաջարկութեան և Սինօզի կարգադրութեան հակառակ նա չէ

կամեցի շինել տալ ս. միւռոնի կաթսայի վերայ մարմարիոնեայ պահարան (S: C) և թէպէտ վարպետներին արձակելու ժամանակ պատճառ է բռնել հղանակի ցրտութիւնը, սակայն այդ լսկ պատրուակ է, իսկական պատճառն այն է, որ տեղապահը մտածել է թէ կաթողիկոսն արզէն ծանր հիւանդ է և կարող է շուտով վախճանել և այն պահարանի վերայ գործ դրուած ծախսը զուր կ'անցնի: Նմանապէս տեղապահն է, որ չէ կամեցել կարգադրել կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնն եկեղեցիներում զարձեալ այն մըտքով թէ նա հիւանդ է և այնքան չպիտի կարողանայ ապրել, որ օծուի: Բարսեղ ամբաստանւում էր և անհաւատարմութեան մէջ. լուսարարապետ հղած ժամանակ իբր թէ նա եկեղեցական զարդերի և զգեստների ակններն ու մարգարիտներն հանել ու վառնել է, ուրտաւորների արդիւնքները զաղել է և այլն:

Բարսեղի տեղապահութեան ժամանակ լուսարարապետ էր Սինօղի անդամ Վեհապետեան Յովսէփ եպիսկոպոսը, որ ճարպիկ ու գործունեայ վանականներից մէկն էր և յայտնի էր «պստիկ Նիրսէս» անունով: Նա խորհրդարար յայտնել է ժէլտօուխինին և Հայրապետեանցին թէ մինչև Բարսեղ եպիսկոպոսը մէջ տեղից չենի, Մայր Աթոն և Սինօղը չեն կարող գտնել իրենց «լուսաւոր» կարգը: Թէ Վեհապետեան և թէ Արարատեան Ստեփան եպիսկոպոսը, որ նոյնպէս Սինօղի անդամ էր, ամբաստանւում էին իբրև անհանդիստ մարդիկ, որոնք արժանի են արքսոբի: Առհասարակ բոլոր Սինօղի անդամներն ամբաստանւում

էին, որ միշտ իրար հակառակ են, իրարու արիւն են խմում, և իրար հետ միարան են միայն եկեղեցական զգեստներն ու թանգագին անօթները վաճառելու և զուր ծախսեր ստեղծելու գործի մէջ: Սինօղականների այդպիսի ընթացքի երեսից Մայր Աթոռն այնքան զուրկ է գոյքերից, որ մինչև անգամ մի ձեռք փառաւոր զգեստ չէ մնացել, և հարկաւոր ժամանակ ստիպուած են եղել դիմել Աստրախանի վիճակաւորին և նորանից բերել տալ զգեստ: Իբրև ջատագովութեան արժանի անդամներ Ս. Էջմիածնի միարանութեան մէջ միայն Արագածունի Ղուկաս և Շահխաթունեան Յովհաննէս եպիսկոպոսներին էին անուանում և երիտասարդ Եսայի վարդապետին և այլն: Մայր Աթոռից դուրս ամբաստանուած էր նաև Թիֆլիսի Հայոց առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը: Աւելի հաւաստի եղաւ Տ. Ներսէս Ե. այն ընդարձակ բողոքներից, որ պրօկուրօրն ուղարկել էր ուղղակի կաթողիկոսին. նորա այդ բողոքագիրը բաղկայած էր 46 յօդուած ամբաստանութիւններից Սինօղի անդամների, Հայոց հոգևորականութեան, յատկապէս Կարապետ արքեպիսկոպոսի և Սինօղի ատենապետ Քարտաշեանի վերայ:

Այդ ամբաստանութիւններով սակայն բնաւ չէր նուազում այն պատճառարանութիւնների ոյժը, որոնք հիմք եղան Սինօղի պրօկուրօրի առաջարկը մերժելու: Ընդհակառակն ակնհերև է, որ ամբաստանողներն, այդ պատճառարանութիւններն հերքելու ոչ մի զօրաւոր փաստ չունենալով, աւելի ևս ոյժ տուին նոցա: Ինչ վերաբերում է ամբաստանեալներին, նոցա շատ լաւ

էր ճանաչում ինքն Տ. Ներսէս Ե. նա գիտէր նոցա իւրաքանչիւրի արժանիքն ու պակասութիւնները, չէ՞ որ նա ոմանց հետ գործակից է եղել, ոմանց իրեն ձեռքի տակ է ունեցել, իսկ բոլորի մասին անընդհատ տեղեկութիւններ էր առնում իւր բարեկամների և մտերիմների թղթերով: Տէրութեան աստիճանաւորներին, որոնք Ս. Էջմիածնում գործող մարդիկների ճանաչողութեան մէջ անփորձ էին, կարող էր մոլորեցնել այս կամ այն շարամիտ կամ չարագրգիռ անձը, այդպիսի անձինք ամեն հասարակութեան մէջ էլ պատահում են. այնպէս որ աստիճանաւորների միակողմանի զեկուցմանը վստահիլ և Մայր Աթոռի ամբողջ հոգեորականութեան վերայ դայթակղուած լինել կարելի չէր: Հարկ էր սակայն արատը ջնջել, որպէսզի հոգեոր ծայրագոյն իշխանութիւնն ինքը, որի ներկայացուցիչն այն ժամանակ բարձրագոյն հաճութեամբ Տ. Ներսէս Ե. էր ճանաչուած, չամբաստանուի իրրե անտարրեր և իրրե պաշտպան անկարգ կամ պակասաւոր պաշտօնեաների: Հարկն ստիպեց կաթողիկոսին վճռական ընթացք բռնելու: Նախարարի կողմից առաջարկուեցաւ նորան փոփոխութիւններ անել և խիստ պատիժներ դնել զանցառու հոգեորականների վերայ: Պահանջուած էր, որ նա Սիւնոզի անդամներին հեռացնէ Ս. Էջմիածնից և մի մի վանք զրկէ աքսոր ու նոցա տեղը նոր մարդիկ նշանակէ: Նախարարի պահանջից զատ կաթողիկոսի վերայ ազդեցութիւն ունեցան նաև իւր շրջապատողները, մանաւանդ Լազարեանները, որոնք նոյնպէս շատ վշտացած էին և անհաճոյ լուրերի ու

տեղեկութիւնների վերայ իրենց շատ ամօթահար էին զգում օտարների առաջ: Այս պահանջներին տեղի տալով, կաթողիկոսը տնօրինեց, որ Ս. Էջմիածնից հեռանան Վեհապետեան Յովսէփ և Արարատեան Ստեփան կախկոպոսները, որոնց ինքը քաջ գիտէր, փորձել էր և արժանի համարեց պատուհասի. նոցանից մէկին հրամայեց աքսորել Խորվիրապի վանքը և միւսին Գեղարդ: Միւս անդամների և Կարապետ արքեպիսկոպոսի համար վեհը բարոք համարեց չչտապել. նա կարծում էր, որ անախորժ գրութիւնը կարելի էր լինի այլ կերպ ուղղել:

Գալով կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան ինչդրին, որ ամբաստանութիւնները կեղղոնն էր կազմում, քանիոր յայտնի ճանապարհներով այս ինչդրին հասել էր կայսեր, բարձր կողովարութիւնն այնքան բարեմիտ գտնուեցաւ. դէպի Հայոց եկեղեցին, որ հարցի լուծումը թողեց կաթողիկոսին: Տ Ներսէս Ե. լաւմբունեց վայրկենի լրջութիւնը, բայց նա տկարացաւ իւր պարտաճանաչութեան մէջ և, ունենալով հնար այլ կերպ վարուելու, ինչդրին լուծումն տուեց հին աւանդութեան հակառակ, առ ոչինչ համարելով Սինդի բերած հիմնաւոր ու ծանրակշիռ պատճառաբանութիւնները: Նա, որ գնացել էր կայսեր դուռը, որպէսզի թարգման լինի օտարհպատակ ազգայինների արտայայտած բուռն ցանկութեանը փոխելու կամ բարեփոխելու Տ. Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի ընդունած Պալաթէնիէն, որ շատ զժգոհութիւնները առթ էր եղել ամէն տեղ, ինքն, այդ օրէնսդրութեան մի յօդ-

ուածի վերայ հիմնուելով, խնդիրը նկատեց իբրև պարզ հոգևոր գործ, որ Սինոզի քննութեան առարկայ լինելու չէր, և 1844 Յունվարի 21-ին թ. 22 մի կոնդակ տուեց տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի անուանը (կամ ինչպէս վերջինս է ասում ոչ կոնդակ այլ «առաջադրութիւն»), կաթողիկոսն այդ կոնդակով տալիս էր տեղապահին հետեւեալ հրամանները. նախ՝ հարկադրել Սինոզին, որ իւր բոլոր անդամների ստորադրութեամբ գրէ իրեն «գտեղի այնպիսի կանոնաց նախնականաց յաղագս ոչ յիշատակելոյ զանուն կաթողիկոսի նախ քան զօծումն». երկրորդ՝ եթէ մինչ ցայն յիշատակուած չէր կաթողիկոսի անունը Ս. Էջմիածնի տաճարում կամ հայրապետական թեմի բոլոր եկեղեցիներում, ինքը, Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, հէնց առաջին կիւրակէին ս. պատարագ մատուցանէ և յիշատակէ նորա, Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսի, անունը և իբրև «տեղակալ» հրամանագրէ հայրապետական թեմի կոնսիստորիային և բոլոր հոգևոր կառավարութիւններին, որ նոքա տնօրինեն թեմի բոլոր եկեղեցիներում յիշել նորընտիր հայրապետին:

Թէ ինչ՞ա՞ Տ. Ներսէս Ե. բանի տեղ չգրեց Սինոզի պատճառաբանութիւններն և պահանջեց, որ նորան հաստատուն նախնական կանոն ցոյց տրուի, յայտնի չէ: Ակնհերև է սակայն, որ կաթողիկոսն ինքն էլ զգում էր, թէ իւր հրամանն արդիւնք է կամայական բացատրութեան և ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի միջին ճանապարհ: Այդ երևում է այն բանից, որ նա խնդիրը իւր ամբողջութեան և էութեան մէջ չլուծեց: Առա-

Չարկուած էր կաթողիկոսի անունը յիշատակել կովկասեան թեմերի բոլոր եկեղեցիներում: Այդտեղ մըտնում էին ոչ միայն Ս. Էջմիածնի վանքն և այն ժամանակուայ Երևանու թեմը, այլ և Թիֆլիս, Շուշի և Շամախի իրենց եկեղեցական թեմերով: Կաթողիկոսը միև թեմերի համար տեղապահին ոչ մի պատուէր չաւանդեց. լուծելն պահպանեց նա և օտար սահմաններում գտնուող եկեղեցական թեմերի մասին: Հակասութիւնն ակներև է: Եւ այդ տեղի ունեցաւ այն հանգամանքի երեսից, որ կաթողիկոսն աչքի առաջ է ունեցել անշուշտ ոչ թէ խնդրի էութիւնն, այլ այն, որ խնդրի լուծումն իրեն վերապահուի և նոր օրէնսդրութեան կամ նոր վարչական կարգադրութեան դիմել չստիպուի բարձր կառավարութիւնը:

Տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը ճշդիւ կատարեց կաթողիկոսի հրամանը, իսկ Սինոդը վիհի հարցմանը պատասխանելու համար տեղապահի 1844 Մարտի 23-ին տուած առաջադրութեան հիման վերայ Մայիսի 1-ին նոր օրագրութիւն կազմեց և որոշեց ուղարկել կաթողիկոսին այն օրագիրը, որ կազմուել էր 1843 Նոյեմբերի 12-ին, և խոնարհարար յայանել, որ Սինոդի անգամները բացի ընդունուած սովորական կարգից և այն հանգամանքներից, որոնք նոյն օրագրում յիշուած են, ուրիշ նախնական կանոններ չեն ունեցել աչքի առաջ. միևնոյն ժամանակ նոքա խընդրում են «նորին վեհափառութեան հայրապետական

ներողամտութիւնը*»։ Այսպէս փակուեցաւ կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան խնդիրը Ս. Էջմիածնի Մինօգրում։ Առ 1 Մայիսի 1844 ամի կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը սահմանափակուած էր այսպիսով Բէսարաբիոյ, Ն. Նախիջևանի և Երևանու թեմերում, Ս. Էջմիածնի վանքում և, եթէ հաւատանք պրօկուբօրի տուած տեղեկութեանը, նաև Աստրախանի թեմում, որ Կովկասի սահմաններից դուրս է։ Միւս բոլոր տեղերի մասին չկայ ոչ մի կարգադրութիւն։ Յայտնի է սակայն, որ 1844 Սեպտեմբերի 14-ին տեղի ունեցաւ կաթողիկոսի անուան անդրանիկ յիշատակութիւնը Կ. Պօլսի Հայոց Բերայի եկեղեցում։ Այս վերջին զեպքը պատմական այնպիսի նշանակութիւն ունեցաւ, որ արժէ փոքր ինչ կանգ առնել նորա լուսարանութեան վերայ։

Գ.

Բարձր Դրան հրամանով 1826 թուից սկսած դաշարել էր ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցիներում, միննոյն ժամանակ և փակուած էր Ս. Էջմիածնի նուիրակների մութքը Տաճկաստան**։ Մինչև 1844 թուականն այդ դրութիւնն այդպէս էլ մնաց։ Ոչ Տ. Եփրեմ Չորագեղցին և ոչ Տ. Յովհաննէս Ը Կարրեցին չկա-

*) Տ. Ա. Ե. Սեղրակեանի, Յովհ. եպ. Շահխ-ի կենսագր. 138-152 և 155-167.

**) Տ. Պէրպէրեան Ա. Պատ. Կ. Պօլ.

րողացան վերացնել տալ յիշեալ արգելքները, գտնելով ընդդիմութիւն Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքի և ազգեցիկ իշխանների, ամիրաների, կողմից: Մայր Աթոռի հեղինակութեան համար երկու հարուածներն էլ զգալի էին. խզումն աւելի զօրեղ արտայայտութիւն գտաւ, երբ տեղի ունեցաւ Տ. Եփրեմի հրածարումն և նորա յաջորդի, Տ. Յովհաննէսի ընտրութիւնն ու ձեռնադրութիւնն առանց օտար սահմաններում գտնուող թեմերի գիտութեան և մասնակցութեան: Եթէ Տ. Եփրեմի կաթողիկոսութեանը Բարձր Դուռը անբարեհաճ աչքով նայեց այն հիման վերայ, որ, ինչպէս վաղեմի սովորութիւնն էր, նորա հաւանութիւնը կամ հաստատութիւնը չխնդրուեցաւ, այլ բուսական համարուեցաւ միայն Ռուսաց կայսեր բարեհաճութիւնը, Տ. Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսին բնականաբար աւելի ևս չպիտի ճանաչէր, քանիոր նա ընտրուեցաւ, հաստատուեցաւ և ձեռնադրուեցաւ այնպիսի ժամանակ, երբ Մայր Աթոռն արդէն ընկած էր Ռուսաց տէրութեան սահմանների մէջ վերջին ռուս-պարսկական պատերազմից յետոյ 1827 թուին, որին յաջորդեց ռուս-թաճկական պատերազմն 1828 Ապրիլի 14-ին: Երկու սահմանակից պետութիւնների քաղաքական լարուած պրոսթիւնն առանց ազդեցութեան չմնաց և հպատակ ժողովրդի վերայ: Թէ Պարսից և թէ Օսմանեան Հայոց զաւառներից սկսեցին մեծամեծ խմբերով գաղթել դէպի Ռուսաց նոր նուաճած հայկական գաւառներն, յանձն առնելով անփոխարինելի կորուստ՝ եր, միմիայն քրիստոնեայ թագաւորի հովանին ու ոգորմութիւնը վայե-

իւրու քաղցր ակնկալութեամբ: Թէ Պարսիկ և թէ Տա-
ճիկ կառավարութիւնները չինտայեցին ամենայն ճիգն
համոզելու ժողովրդին, որ չձգեն իրենց բնիկ վայրերն
և չգաղթեն: Կարապետ պատրիարքը (1823—1831)
Դրան պահանջներին տեղի տալով, մարդիկ ուզարկեց
Կարին և խոստումներ արաւ յիշեալ նպատակին հաս-
նելու: Նոյնը Պարսից գրան կողմից յանձն առաւ կա-
տարելու Իսրայէլ եպիսկոպոսն Ատրպատականում:
Բայց երկուսի ջանքերն էլ զուր անցան: Նոցա հա-
կադիր գործիչներն աւելի զօրեղ էին. նոցա մէջ կա-
յին մէկ կողմից Կարնոյ Կարապետ և Բասենու Ստե-
փաննոս Խաթակնեան արքեպիսկոպոսները, միւս կողմից
Բարսեղ արքեպիսկոպոսը, որ գործում էր յատկապէս
Ներսէս արքեպիսկոպոսի հրահանգներով և հայազն
գնդապետ Եղիազար Լազարեանի հետ միասին: Այն-
պէս որ գաղթականութիւնը չխափանուեցաւ. և այդ
աւելի ևս զօրացուց մահմեդական պետութիւնների
կասկածոտութիւնը Հայոց առաջնորդների, յատկապէս
հոգևորականութեան, հաւատարիմ հպատակութեան
նկատմամբ: Այս պայմաններն աչքի առաջ ունենալով,
հասկանալի կըլինի թէ ինչո՞ւ Կ. Պօլսի պատրիարք-
ներն այնքան երկար ժամանակ գիտութեամբ ձգ-
ձգում էին բանակցութիւնները՝ Մայր Աթոռի հետ
նախկին յարաբերութիւնները վերսկսելու համար:
Նոցա մէջ Ստեփաննոս Աղաւնին 1831—1839 թ.) բո-
լոր իւր պատրիարքութեան ընթացքում ճարպիկ ու
զգուշաւոր քաղաքականութեամբ, յետ էր մղում Տ.
Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի պահանջները, որոնք ան-

ուզղակի դրուած էին նորա առջ Ռուսաց արտաքին գործերի նախարարութեան և Կ. Պօլսոյ դեսպանի միջոցով: Առանց ժխտելու, որ Տաճկաստանի Հայերը պէտք է ճանաչեն և ճանաչում են Մայր Աթոռի նախամեծարութիւնն իբրև ազգային հոգեւոր նուիրական կեդրոնի և ընդունում են իրենց վերայ ինչ ինչ բարոյական պարտականութիւններ, Ստեփաննոս պատրիարքը չէր տատանւում սակայն մերժելու Տ. Յովհաննէսի հայրապետութիւնն, համարելով այդ անընդունելի Տաճկաստանի Հայոց համար: Զուր անցան Ռուսաց կառավարութեան բոլոր դիւանագիտական ջանքերն յաջողեցնելու, որ Կարբեցին ճանաչուի պատրիարքարանի կողմից և նորա անունն յիշատակուի եկեղեցիներում*: Այսպէս՝ 1826-ից մինչև 1844 թուականը Տաճկաստանի Հայերն, իրենց Ս. Էջմիածնի հայրապետութեան դաւազանի տակ ճանաչելով հանդերձ, չճանաչեցին Տ. Յովհաննէս Ը. Կարբեցու կաթողիկոսութիւնն և չյիշատակեցին նորա անունն իրենց եկեղեցիներում: Քանիոր այս այսպէս էր, այլ ևս ինչ խօսք կարող էր լինել նուիրակներին ընդունելու, Մայր Աթոռի անունով նուէրներ ժողովելու և պէս պէս արդիւնքներ ստանալու մասին, որոնք 1826 թուից յառաջ սովորական էին: Միակ յարաբերութիւնը Մայր Աթոռի հետ եպիսկոպոսացուների երթևեկութեամբ էր լինում, որոնք իրենց հետ բերում էին Ս. Էջմիածին ուխտաւորներ և վերադարձին տանում էին այնտեղից ս. միւսոնը: Տ. Յովհաննէս Ը.

*) Տ. Երեցեան Ա. Ամ. Կաթող. Բ.

կաթողիկոսի ձեռնադրած 41 եպիսկոպոսներից 14 է միայն Տաճկաստանի Հայոց կողմից: Ահա այդ 14 եպիսկոպոսների ձեռնադրութեամբ և պահուել է Տաճկաստանի Հայոց կապը Ս. Էջմիածնի հետ 1831—1842 թուականներում: Երբոր Տ. Յովհաննէս վախճանեցաւ, այն ժամանակ Կ. Պօլսոյ պատրիարքական աթոռի վերայ էր Աստուածատուր արքեպիսկոպոսը (1841—1844 թ.). սա հետամուտ եղաւ վերականգնելու իւր տեսչութեան յանձնուած հօտի յարաբերութիւնը Մայր Աթոռի հետ. նորա ջանքերի պտուղն այն եղաւ, որ թէ ինքն և թէ միւս առաջնորդական թեմերը Տաճկաստանի կողմից առանձին թղթերով կամ պատուիրակներով մասնակից եղան 1843 Սպրիլի 17-ին Ս. Էջմիածնի համազգային ժողովում նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար: Պէտք էր սպասել, որ հանգամանքները նպաստէին լիովին վերականգնելու նախկին յարաբերութիւնը Մայր Աթոռի հետ. սակայն Աստուածատուր պատրիարքին այլևս վիճակուած չէր այդ խնդրի մէջ նշանակութիւն ունենալ, որովհետև 1843 թուին Կ. Պօլսոյ Հայոց պատրիարքարանի գործերը շատ խառնուեցան, Շարժումն սկսուեցաւ Աստուածատուրի դէմ, որը դարաւոր սովորութեան հակառակ առանց ժողովրդական ընտրութեան պատրիարք էր եղել 1841 Սեպտեմբերի 13-ին միմիայն Բարձր Դրան հրամանով: Այդ հանգամանքն ինքն ըստ ինքլան մի նշանաւոր պատճառ էր պատրիարքի դէմ գինուելու. սակայն Աստուածատուր չորս տարի կարողացաւ մնալ աթոռի վերայ այն պատճառով, որ ժողովուրդն

ինքն երկպառակեալ էր. ամիրաներն ու արհեստաւոր-
ները շատ գժտուած էին իրար մէջ. առաջիններն իս-
կապէս իրենց ձեռքն էին առիլ պատրիարքարա-
նի գործերը. նոքա իշխում էին ելեմտի մա-
տակարարութեան վերայ, որովհետեւ գլխաւորապէս
նոցա քսակն էր աղբիւր եկեղեցական հաստատու-
թիւնների նիւթական ապահովութեան. իսկ արհեստա-
ւորները կամ այսպէս ասած, ժողովրդական դասը, որ
այնքան տալ չգիտէ որքան պահանջիլ, հետամուտ
էին խառնուելու պատրիարքարանի գործերին ամի-
րաների հետ միասին և նոցա չափ: Գժտութիւնն այն-
տեղն հասաւ, որ ժողովուրդը բողոքեց սուլթանին ամ-
իրաների գէմ: Դուռը նախ բանտարկեց ազերսագիր
տուռներին և ապա ժողովրդի յուզմունքից քաշուե-
լով, արձակեց առանց բաւարարութիւն տալու նոցա
խնդրին: Այդ կերպով գժտութիւնը չզագարեցաւ:
Աստուածատուր պատրիարքը տեսնելով, որ ժողովուր-
դը չի ուզում տեղի տալ ամիրաներին և պատրաստ է
ամեն զրկանք ընդունելու, Վեդիր Խանի մէջ ժողով
գումարեց, ուր ներկայ էին ամիրաների և ժողովրդի
երեսփոխանները: Այնտեղ Տատեան Յովհաննէս և Ար-
զումանեան Արզուման ամիրաներն իրենց ունեցած
լիազօրութեամբ յօժարութիւն յայանեցին համակեր-
պելու ժողովրդի ցանկութեանը: Այս մասին պատ-
րիարքարանը տեղեկութիւն տուց կառավարութեանը.
1841 Դեկտեմբերի 12-ին Բարձր Դուռը պաշտօնապէս
իրաւունք տուեց, որ արհեստաւորների գասից 27 հո-
գի կարգադրեն ելեմտի մատակարարութեան գործե-

րը: Ամիրաներն ու պատրիարքարանը մինչև անգամ պարտաւորուեցան այդ գործերին չհաւանուելու: Մակայն երբ բանը գործադրութեան հասաւ, շուտով ակներեւ եղաւ ժողովրդի ներկայացուցիչների անկարողութիւնը: Չէ՞ որ մատակարարութեան անիւր դարձնող գորութիւնը տուրքերի ու նուէրների կանոնաւոր և ապահով գանձումն է: Քանի որ ամիրաներն աւելորդով իսկ իրենց գրպանից վճարում էին եկեղեցու պէտքերի համար ամէն ինչ, իսկ նոցա հակառակորդները մինչև անգամ գժուարանում էին նոցա տուածի տասանորդը վճարելու, ի՞նչ կարող էին անել 27 երեսփոխաններն առանց պատրիարքարանի և ամիրաների: Նոքա իրենց ակարութիւնը խոստովանելով 1842 Նոյեմբերի 13-ին իսպառ ձեռնթափ եղան և հրաժարական տուին Բ. Դրանը: Վարչութեան ղեկը դարձեալ ամիրաների ձեռքն անցաւ. այս անգամ նոքա էլ ղժուար կացութեան մէջ ընկան. ժողովրդի ներկայացուցիչների աչքը բացուել էր. նոքա ելեմտի հաշիւները լաւ հասկացել էին, ուստի և ամեն անգամ միջամտութիւն ցոյց տալով, գործերի կանոնաւոր ընթացքը խանգարում էին: Երեւեցաւ, որ ժողովրդի հետ խաղաղ ապրելն անկարելի է: Մի տարին էլ այսպէս անցաւ: Ի վերջոյ 1844 թուին ամառն ամիրայական մի ժողով եղաւ Երկանեան ամիրայի նախագահութեամբ իրերի վիճակը քննելու համար: Ժողովն այն եզրակացութեան հասաւ, որ գործերի խառնակ և անկանոն ընթացքի պատճառը պատրիարքի թուլութիւնն է, և մանաւանդ այն, որ նա ազգի ընտրութեամբ չէ

կոչուած այդ պաշտօնին, ուստի որոշուեցաւ պահանջել Աստուածատուրի հրաժարականը: Նա սիրով յանձըն առաւ և փութաց իւր հրաժարականը ներկայացնել Բ. Դրան: Անմիջապէս կարգադրուեցաւ նոր պատրիարքի ընտրութիւն կատարել. նոյն իսկ ամսոն Յունիսի 26-ին պատրիարք ընտրուեցաւ Զմիւռնիոյ առաջնորդ Մատթէոս արքեպիսկոպոսը, որն և Յուլիսի 1-ին հաստատուեցաւ Բ. Դրան կողմից:

Նորընտիր պատրիարքը վաղուց չէր, որ անձամբ տեսել էր Մայր Աթոռի գրութիւնը: Նա Պրուսայի առաջնորդ էր, որ 1838 Յունուարի 9-ին եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Ս. Էջմիածնում: Այնտեղից վերադառնալով, երկար չքաշեց, որ նա նոյն առաջնորդական պաշտօնով անցաւ Զմիւռնիոյ տէրուհի վիճակը. այսպէս կոչուած էին այն եկեղեցական թիմերը, որոնք ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անմիջական իրաւունքի տակ էին Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանից անկախ և որոնց համար կաթողիկոսական հաստատութեան հրովարտակի մէջ առանձնապէս յիշատակութիւն ևս չի նում էր: Բայց որովհետև Բարձր Դուռը վերջին երկու կաթողիկոսներին, Եփրեմին և Յովհաննէսին, հաստատութեան հրովարտակներ չէր տուել, թուի թէ Մատթէոսի առաջնորդութեան ժամանակ Զմիւռնիոյ տէրուհի վիճակը Կ. Պօլսոյ իրաւացութեան տակ էր և այնպէս էլ մնաց նորա յաջորդների օրով: Զմիւռնիացիք առհասարակ աւելի սերտ էին կապուած Մայր Աթոռի հետ և առանձին իմն գործով կարեկից էին նորա վիճակին. 1834 թուին, երբ Ս. Էջմիածնի մէջ

մի փոքրիկ խլրտումն ընկաւ Տ. Յովհաննէս Ը. կաթողիկոսի գէմ և այդ լուրն, անշուշտ, չափազանցուցած հասաւ նաև Զմիւռնիայ. խորին վիշտ զգացին Զմիւռնիացիք և իրենց սրտի սփոփանքը որոնեցին Աշտարակեցի Ներսէս արքեպիսկոպոսի մօտ, որն այն ժամանակ Քիշնե կը և նկատուած էր իբրև հակառակորդ Յովհաննէսի և միակ նախանձաւոր Մայր Աթոռի պայծառութեան: Առհասարակ Ներսէս մեծ անուն ունէր Տաճկաստանում, մանաւանդ Զմիւռնիայում, ուր նա ընդունել էր իւր քահանայական ձեռնադրութիւնն և գործել էր երիտասարդական հասակում: Զմիւռնիացիք ահա թէ ինչ են գրում Ներսէսին Մայր Աթոռում տիրող շփոթութիւնների վերայ իրենց խորին վիշտն յայտնելուց յետոյ. «Զբարձր սրբազնութիւն ձեր գիտեմք, ասում են, ազգասէր և աթոռասէր և բազում անգամ փորձիւի վերայ հասեալ եմք, և ընդ այս դարմանամք, զի լսելով զայսպիսի բանեզեղծ ազէտն իլռութեան ծրարս թագուցանէք»*: Հաւանականութիւնից հետո չէ, որ Մատթէոս արքեպիսկոպոսը իւր առաջնորդութեան ժամանակ Զմիւռնիայում յարած լինէր Ներսէսի բարեկամներին և նոցա միջոցով ասանձին համակրութեամբ կապուած լինէր նորա հետ: Աչքի առջ ունենալով և այն, որ 1831—1844 թուականը շարունակ բնակեցութիւններ էին լինում Կովկասեան կառավարութեան միջոցով Կ. Պօլսոյ Ռուսաց ղեսպանի և պատրիարքարանի մէջ կաթողիկոսի ան-

*) Տ. Ա. Երեցեան Ամենայն Հ. կաթող. Բ. 62:

նուան յիշատակութեան մասին, որոնք սակայն բոլորն ապարդիւն մնացին, բնական է տեսնել այն, որ Մատթէոս, ընտրուելով պատրիարք, ինքնայօժտը ցանկանար վերացնել ձգձգուած այդ խնդիրը, միանգամից երկու կողմն էլ շահելով թէ Ռուսաց կառավարութեան, որ տարիներ աշխատում էր Կ. Պօլսում, և թէ նորընտիր կաթողիկոսին: Մենք չգիտենք թէ նորա ընտրութեան գործին խնամէ ին, գէթ անուղղակի, Ռուսաց դեսպանն և Տ. Ներսէս Ե. Գուցէ առաջինն յայտնի թելագրութիւններ անել չհամարձակէր միջազգային փափուկ գրութիւն ունենալով աչքի առաջ. Սակայն չենք կարող չմտածել, որ Մատթէոսին պատրիարք ընտրող եկեղեցական և աշխարհական հրեկիւիներն աչքի առաջ չունենային նորընտիր վեհի ցանկութիւններն և այն տազնապը, որի մէջ էին Մայր Աթոռի նկատմամբ Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցիները: Այսպէս թէ այնպէս՝ Մատթէոս պատրիարք, ինչպէս տեսանք, 1844 Սեպտեմբերի 14-ին իւր անդրանիկ պատարագի մէջ Բէրայի եկեղեցում առաջին անգամ յիշատակեց ամեմենայն Հայոց կաթողիկոսի անունը, որ 1826 թուից յիշուած չէր: Թէպէտ ոչ հայրապետական կոնդակ կար մէջ տեղը և ոչ որևէ հրաման կամ «առաջադրութիւն», և թէպէտ Մատթէոս էլ քաջ ծանօթ էր հին աւանդութեանն և պէտք է նշանակութիւն տար այն պատճառաբանութիւններին, որոնցով առաջնորդուել էր Ս. էջմիածնի Սինօղը, սակայն նա չքաշուեցաւ այդպիսի մի քայլ անելու:

Տ. Ներսէս Ե. որ այդ ժամանակ արդէն Ս. Պե-

տիրութեան Բիշնէն էր վերադարձել, փութաց հայրապետական կոնդակով օրհնել Մատթէոսին և յայտնել իւր զոհունակութիւնը: Պատրիարքն իրեն շատ մեծ խրախոյս համարեց վեհի այդպիսի վերաբերմունքը, որ բարի ազդեցութիւն ունեցաւ ժողովրդի վերայ. ուստի, դէպքից օգտուել ուզելով, նա ինքն իւր կողմից փութաց լուծումն տալու նաև Էջմիածնի վերաբերեալ երկու կարևոր խնդիրներին, որոնք են կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը Տաճկաստանի բոլոր եկեղեցիներում և նուիրակների մուտքը Տաճկաստան: Այդ նպատակով Մատթէոս մի մեծ ժողով գումարեց Մայր եկեղեցում, նախապէս ասնելով Բարձր Դրան համաձայնութիւնը քննելի խնդիրների մասին. ժողովում ներկայ գտնուեցան Կ. Պօլսի Հայոց եկեղեցական և աշխարհական երեսիները: Առաջին խնդրի համար ժողովի միաբան վճիռն եղաւ վերսկսել ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը Տաճկաստանի Հայոց բոլոր եկեղեցիներում. իսկ երկրորդ խնդրի մասին ժողովի մէջ միաձայն հաւանութիւն չեղաւ: Բարձր Դրան կասկածներն աչքի առաջ ունենալով, Մայր եկեղեցու ժողովն այնուամենայնիւ բարեւոք դատեց չպնդել նուիրակութեան վերսկսմանն և որոշեց ճանաչել Կ. Պօլսի պատրիարքին ամենայն Հայոց կաթողիկոսի փոխանորդ և Մայր Աթոռի ծայրագոյն նուիրակ, նորա վերայ դնելով պարտականութիւն ս. միւլոնն ստանալու և բաշխելու Տաճկաստանի Հայոց եկեղեցիներին և ժողովըրդական տուրքերն ու նուէրները Մայր Աթոռի անու-

նով ստանալու և տեղ հասցնելու*։ Այս երկու որոշումներով հին, ձգձգուած խնդիրը գործնական լուծումն գտաւ։ Կ. Պօլսի Հայոց պատրիարքը մինչ ցայն լոկ անուանական ստորադրեալն էր կաթողիկոսի, նուիրակների երթևեկութեան երեսից երբեմն նոցա ինքնասիրութիւնը խոցուում էր. շատ առիթներ են եղել, երբ պատրիարքները իրենց զիրքն ու պատիւը պաշտպանելու համար կաթողիկոսների իրաւունքների դէմ ոտնձգութիւններ են արել, որոնց Բարձր Դուռն էլ համակրութեամբ էր վերաբերում, ինչպէս այդ տեսնում ենք 1826—1844 թուականներին գործող պատրիարքների ընթացքից**։ Մայր եկեղեցու վճիռների նշանակութիւնն այն է, որ նոցանով պատրիարքը ճանաչուեցաւ պատասխանատու կաթողիկոսի առաջ թէ իբրև նորա փոխանորդ և թէ իբրև Մայր Աթոռի ծայրագոյն նուիրակ. ինչպէս ըստ հոգևորին առհասարակ, նմանապէս և այդ երկու պարտականութիւնների համար նա անմիջապէս պիտի հաշիւ տայ կաթողիկոսին և նորանից միայն սպասէ հրահանգ և հատուցումն։

Կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան այսպիսի յաջող ելքը Տաճկաստանում ժամանակակից հասարակութիւնը նկատեց իբրև մի նշանաւոր գործ։ Հնդկաստանի Հայերը, որ այն ժամանակ անթարթ աչքերով հետևում էին Մայր Աթոռի վիճակի հետ կապ ունեցող երևոյթներին, խնդութեամբ ողջունեցին «Կ. Պօլ-

*) Տ. Պէրպէրեան Ա. Պատմ. 5 դ.։

**) Տ. Երեցեան Ա. Բ. 30—37։

սի վերստին միաւորութիւնը էջմիածնի պատրիարքական աթոռի հետ» և Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսին վերագրեցին այդ գործը. «Զարժանաւոր շնորհակալութիւն թող մատուցեն յետագայք, որոց առաջի բացցին ամենայն հանգամանք այսպիսի մեծ ավաստակ գործոց, և զբնացն զանուն Ներսիսի ի թիւս մեծամեծաց հայրապետաց Հայոց» այսպէս ենք կարգում կալկաթայի հայ պարբերականում*:

Գ.

Պաշտամունքների մէջ կաթողիկոսին յիշատակին Հայոց հին սովորութիւններէ մէկն է: ԺԲ. դարում Ներսէս Լամբրոնացին պատարագի մեկնութեան մէջ յառաջ է բերում խորհրդատեարի այն աղօթքը, որտեղ պատարագիչն յիշում է հպիսկոպոսներին և հպիսկոպոսապետին: Այն, որ դեռ ԺԲ. դարում այդ աղօթքը մեկնութեան անարկայ է դառել, ապացուցանում է թէ շատ հին ժամանակից է գալիս նորա կիրարկութիւնն Հայոց եկեղեցիներում: Լամբրոնացին աղօթքի վերջին մասն այսպէս է աւանդում. Եւս առաւել զհպիսկոպոսապետն մեր շնորհելով մեզ ընդ երկայն աւուրս:

Կան աւելի հին ցուցումներ, որ կաթողիկոսի յիշատակութիւնը լինում էր և եկեղեցական մաղթանքների մէջ: Դեռ Ժ. դարում ս. Գրիգոր Նարեկացին իւր գանձերի մէջ յատուկ մաղթանքներ ունի նախ հայ-

*) Ազգասէր Արարատեան 1846:

ըապետի, ապա եկեղեցական ուխտի և իվերջոյ թագա-
ւորի և իշխանների մասին*։ Ս. Ներսէս Շնորհալին ժԲ.
գարում իւր երկու գանձերի մէջ նոյնպիսի մաղթանք-
ներ է անում, զնեղով նաև անուան յիշատակութիւնը.
Զհայրապետս մեր զտէր Ա. Ա. (այս անուն), Զթա-
գաւորս մեր զտէր Ա. Ա. երզում է նա Վարդավառի
և Վերափոխման գանձերի մէջ։ ԺԵ. գարում գրչեայ
տաղարաններից մէկում կայ մի մաղթանք, որի մէջ
յատկապէս յիշուած է ժամանակի կաթողիկոսի, Տ.
Կիրակոս Ա. Վիրապեցու անունը «Զհայրապետս մեր
Կիրակոս առաքինութեամբ զնա զարգացն», ստուած
է այնտեղ**։ Այն օրերի յիշատակագիրն ասում է թէ
Տ. Կիրակոսի հակառակորդներն յաջողեցուցին նորան
գահընկէց անել և ընտրեցին Ջալալբէկեան Մակուե-
ցի Գրիգոր արքեպիսկոպոսին, և Երևանու իշխողի
հաւանութիւնն առնելուց յետոյ անմիջապէս ձեռնա-
նագրութեան կարգը կատարեցին և ս. պատարագի
ժամանակ «ձայնեցին Հայոց տեառն Գրիգորի»։ Այս
ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ակնարկ, թէ այն ժամանակ
Գոհութիւն մաղթանքի մէջ յիշեցին նոր կսթողիկոսի
անունը***։ Մեր եկեղեցու գործածական շարականներից
մէկում ևս մաղթանքներ կան թագաւորի, հայրապետի
և Հայաստանեայց եկեղեցու լրութեան համար. այդ
շարականը «Թագաւոր փառաց» որ երզում են Ս. Աստ-

*) Գանձ ի գալուստ ս. Հոգւոյն, Գանձ ի ս. Եկեղեցի և
Գանձ ի ս. Պաշն։

***) Մկրտիչ Նազաշ և իւր տաղերը, ԽԸ.

****) Թովմ. Մեծոփեցու Յիշատակարանը, 81։

ուածածնի ծննդեան յիշատակին, համարում է ժԳ. դարու նշանաւոր վարդապետ Վարդան Բարձրերդցու հեղինակութիւն*:

Այս ամենից ահն յայտնի է լինում, որ հնումն ամէն ժամանակ կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնն անխափան շարունակուել է պաշտամունքների մէջ: Այդպիսի նախնական կիրարկութեան արդիւնք է, անշուշտ, այն, որ Հայոց սովորական ժամակարգութեան և ս. պատարագի արարողութեան ծիսարաններում յատկացեալ տեղեր կան, ուր սահմանուած է կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւն, և այդ պարտաւորական է Հայոց եկեղեցական պաշտամունքներում ամէն տեղ առանց խտրութեան երկրի սահմանների: Ծիսարաններին նայելով, երեք անգամ ս. պատարագին յիշատակում է այդ անունը. բացի այդ՝ կիրակամտի և տէրունական տօների ժամերգութեանն ևս սարկաւազը քարոզում է երկու տեղ, «Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի» և «Աստուծոյ ամենեքեան միաբանութեամբ» քարոզների մէջ: Այնպէս որ հնութեան աւանդած՝ ձեակերպութիւնն այդ ծիսարաններում անխախտ պահուած են և պիտի պահուին նաև ապագային, քանի կայ Հայոց եկեղեցական պաշտամունքը:

Հուլայտի լինելով, որ կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնն հին սովորութիւն է, մնում է այժմ պարզել, թէ երբ էին սկսում յիշատակել կաթողիկոսին՝ ձեռնադրութիւնից յառաջ թէ յետոյ:

*) Շարական Յովակիմայ և Աննայի:

Թէպետև Հայոց հայրապետական աթոռի յաջորդըն համազգային ընտրութեամբ է որոշուած, որին ձայնակցում էին հնումն և թագաւորներն, իրենց հաւանութիւնը տալով, սակայն նուիրապետական ծայրագոյն աստիճանին հասնում էր նա միմիայն ձեռնադրութեան և օժման միջոցով: Եկեղեցու ս. խորհուրդների բաշխման նպատակն է նուիրագործել նուիրեալին: Յայանի է, որ հնումն քրիստոնէութեան նուիրուած բայց դեռ ս. դրոշմը չընդունած անդամներին եկեղեցին երախայ էր անուանում. նորա քանի դեռ ս. խորհուրդը չէին ընդունել, ս. հաղորդութեան մատչել կամ ս. պատարագին մասնակցել չէին կարող: Քահանայութեան նուիրեալները, թէև օրերով ու շաբաթներով յառաջ որոշուած լինի նոցա ձեռնադրութիւնը, յայտնի է, որ տակաւին քահանայ չեն ճանաչուած և իրաւունք չունին քահանայագործել, մինչև որ չձեռնադրուին, ոչ միայն քահանայագործել, այլև քահանայ անուն, քահանայական փիլոն և եկեղեցական զգեստ կրել, և ոչ եկեղեցում քահանայի տեղ կանգնել և այլն: Նմանապէս՝ եթէ մէկը նուիրուած է եպիսկոպոսական աստիճան ընդունելու, թէև վաղուց ընտրուած լինի, ճանապարհ ելած լինի դէպի Մայր Աթոռ և հասած լինի այնտեղ, ուր ձեռնադրութիւնն է լինելու, գիտենք, որ կարող չէ եպիսկոպոսական մատանի կրել, եպիսկոպոս կոչուել և աստիճանին յատուկ գործեր կատարել: Ձեռնադրութիւնն և օժումն են նուիրագործող անհրաժեշտ և էական գործօններն, առանց որոնց եկեղեցու պաշտօնեան ոչ այլ ինչ է, ե-

Թէ ոչ լոկ նուիրեալ կամ անուանեալ այն պաշտօնի և աստիճանի համար, դէպի որը նա կոչուում է: Այլ կերպ և անհասկանալի է աստիճանի սրբութեան գաղափարը: Ձեռնադրութիւնն և օծումն է, որ մարդուն հանդիսացնում է Աստուծոյ պաշտօնեայ. առանց ձեռնադրութեան և օծման ամէն նուիրեալ է լոկ աշխարհի ծառայ և մարդկային իշխանութեան կամակատար: Շատ հեռու չգնանք, միայն մեր մօտիկ ժամանակներում եղել են երկու նուիրեալներ, երկու կաթողիկոսացու, որոնք նախ քան օծումն իրենց յիշել էին տալիս, և կրում էին հայրապետական պատիւները, սակայն երկուսն էլ չարժանացան ձեռնադրութեան և օծման. նոցա անունն և չղատուեցաւ կաթողիկոսների շարքում: Առաջինն է Սահակ, մականունեալն Ահազին, ժԼ դարում և երկրորդն է հոչակաւոր Յովսէփ արքեպիսկոպոսն Արղութեան:

Տ. Սահակ Կեղեցի ընտրեալ կաթողիկոսն անմիջական յաջորդն է Տ. Աղէքսանդր Բ. Բիւզանդացու. իւր ժամանակի նշանաւոր եպիսկոպոսներից մէկն էր նա, գործունեայ և արդիւնաւոր, քանիցս հայրապետութեան արժանի ճանաչուած և հրաժարուած, վերջապէս 1755 թուին ընտրուեցաւ նա կաթողիկոս, բայց հեռու մնաց Մայր Աթոռից մերթ յարգի և մերթ անհիմն պատճառներով մի տարի և ինն ամիս մնաց Կ. Պօլսում և երեք տարի ու կէս Կարին նստաւ. բոլոր այդ ժամանակ նորա անունն յիշատակում էին եկեղեցիներում. 1755 թուին լոյս տեսած «Հակածառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց» գրքի ճակատին կար-

դում ենք «ի հայրապետութեան տեսնն Իսահակայ նորապսակ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»։ Նա վարում էր տիրապէս հայրապետական իշխանութիւնն առանց օծուած լինելու, թէև եպիսկոպոս չձեռնադրեց և միւռոն չօրհնեց։ Երկար բացակայութիւնը Մայր Աթոռից, ուր տակաւին նա ոտք չէր շրել, և տարիներ շարունակ ձեռնադրութիւնն և օծումն յետաձգելն առիթ եղան նորա գահընկէցութեանը։ Այդ տեղի ունեցաւ 1759 թուին, երբ Կ. Պօլսոյ պատրիարք Յակովբ Նալեան Ս. Էջմիածնի նուիրակ Երևանցի Սիմէօն վարդապետի աջակցութեամբ ժողով կազմեց, որն և որոշեց Սահակին հրաժարեցնել և նորա փոխարէն ընտրեց Տ. Յակովբ Ե. Շամախեցուն։ Այդ ունեցաւ և իւր լուրջ հետեանքները։ Տ. Յակոբ Ե., անշուշտ, համատարած դժգոհութիւններին պատասխանելու համար, և ապագայում նոր անկարգութիւնների առաջն առնելու նպատակով հրատարակեց մի կանոնական կոնդակ, որի մէջ եկեղեցական գործերի վերաբերեալ պէսպէս հրահանգների շարքում աւանդում է և հետեեալ պատուէրներն ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան ընտրուած արքեպիսկոպոսների համար.

ա. Նոքա օծումից յառաջ իրենց անունը կաթողիկոսական կոչումով յիշել չտան եկեղեցական աղօթքների մէջ.

բ. Նոքա օծումից յառաջ կաթողիկոս կոչումն չըկրեն այլ Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ (այսինչ) արքեպիսկոպոս և կաթողիկոսացու» կամ «կոչմամբ և ոչ օծմամբ կաթողիկոս» գրուին.

դ. Կնիքները վերայ օծումից յառաջ կաթողիկոս անուն չդնեն, և կնիքը կարմրագեղորով չգործածեն.

դ. Եթէ հնար լինի Մայր Աթոռ գնալ, կաթողիկոսացուն Ս. Էջմիածնից գուրս ուրիշ ոչ մի տեղ չընդունէ ձեռնադրութիւնն և օծումը:

Այս վերջին կէտը Տ. Յակոբ սահմանեց, երևի, աչքի առաջնունենալով, որ Տ. Կարապետ Գ. Ձէյթունցին 1826 Փետրվարի 27-ին հայրապետական ձեռնադրութիւն և օծումն ընդունեց Կ, Պօլսի ս. Աստուածածին եկեղեցում: Պատճառ համարում է այն թէ ժամանակը պատերազմական էր, Ս. Էջմիածինը Պարսից ձեռքից անցել էր Օսմանցւոց և ճանապարհներն ապահով չէին: Տ. Կարապետ թոյլ տուեց սակայն և մի ուրիշ անտեղութիւն. նա նոյն եկեղեցում կատարեց և եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն, որ ներելի չէր:

Տ. Յակոբ Ե. կաթողիկոսի հեղինակութիւնն իւր ժամանակին շատ բարձր էր Հայոց հոգևորականութեան մէջ դեռ իւր կաթողիկոսութիւնից յառաջ, որովհետև նա շատ շատերի ուսուցիչն էր եղել և Մայր Աթոռի գործերի գլխաւոր կառավարիչն էր 3-4 կաթողիկոսի օրով: Նորա ազդեցութիւնն աւելի մեծ էր և այն պատճառով, որ պաշտօնական կարևոր գրազրուութիւնների ղեկավարն ու պատասխանատունն ա էր թէ օտարների և թէ ազգայինների հետ*: Նորա այդպիսի հեղինակութեանը պէտք է վերադրել այն, որ նորա կանոնական պատուէրները ճշտութեամբ պահել

*) Ձեռագիր Մ. Աթոռոյ թ. 747, ըստ Սեդր. Շահխ. կենս. 155.

***) Յուլ. հայ ձեռագր. ներս. Դպրանոցի, 1892 թիֆլիս, 50.

էին աշխատում նորա յաջորդները. Տ. Ղուկաս Ա. Կարնեցին 1786 թուին իւր կանոնական թղթի մէջ վերահաստատել է միևնոյնը*:

Ո՛ր Տ. Յակոբ Ե. Շամախեցու սահմանած գիրքն համեմատ էր նախնական կարգերին, այդ երևում է այն հանգամանքից, որ և նորա յաջորդները մինչև Տ. Ներսէս Ե. պահպանում էին այն հրահանգները սրբութեամբ: Տ. Եփրեմ Ա. իւր ընտրութեան պահուն Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ էր և մինչև իւր հայրապետական օծումն ընդունելը գրում էր «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եփրեմ ծայրագոյն արքեպիսկոպոս հաստատեալ ի կաթողիկոսութիւն ամենայն Հայոց» կամ «Ղերմեռանդ աղօթարար Եփրեմ արքեպիսկոպոս սրբոյ Էջմիածնի հաստատեալ ի կաթողիկոսութիւն Հայոց»**: Նա մինչև իւր օծումը չէր բանեցնում ոչ կաթողիկոսական կնիք և ոչ կարմրագեղավ թղթեր:

Նախնի սահմանը չպահեց միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը, որ թէև հաստատուած էր, բայց կաթողիկոսական աթոռին չհասաւ: Ս. Էջմիածին գնալու ժամանակ նա 1801 Մարտի 9-ին վախճանեցաւ Թիֆլիսում 58 տարեկան հասակի մէջ: Նորա մի թուղթը ձակատին ունի կաթողիկոսական կարմիր

*) «Ի հաստատութիւն նախնեացն սահմանաց վասն որպէս-տութեան ընտրելոց և կացուցանելոյ զկաթողիկոս ի սուրբ Աթոռն Էջմիածնի» տ. Սեղր. 157.

**) Գրութիւն 1809 Նոյ. 29 ի Ս. Պետերբուրգ և 1810 Յունվ. 14 ի Մոսկով (ձեռագիր). տ. նաև Սեղր. 158.

կնիք և սկսում ու վերջանում է կաթողիկոս յորջ-
յորջմամբ*:

Այս ամենին պէտք է աւելացնենք և այն, որ
Հայոց եկեղեցու հին սովորութիւնն է՝ օծումով սըր-
բազործուած կաթողիկոսի վախճանից յետոյ յիշատա-
կել նորա անունն այնքան ժամանակ, մինչև որ նորա
յաջորդն օծուի և վերջին անգամ յիշէ ս. պատարա-
զին նորա անունը: Այդ ժամանակ և տիրապէս դա-
դարում է թէ նորա հայրապետութիւնն և թէ նորա
տեղապահի պաշտօնը:

Այսպէս էր բանը մինչև 1844 թուականը.

Ուրեմն մինչևոր տեղի չունենար ձեռնադրու-
թիւնն և օծումը, կարգ չէր՝ նորընտիր կաթողիկոսին
յիշատակել պաշտամունքների ժամանակ, նման պէս
կարգ չէր, որ նս յսրջյսրջուէր կաթողիկոս, գործածէր
կարմրադեղով թղթեր և կնիք, բազմէր Ս. Էջմիածնի
Մայր եկեղեցու կաթողիկոսարանի աթոռին և կրէր
կոչմանն ու աստիճանին յատուկ պատիւն: Ի ու ար-
տօնութիւններ:

Այսպէս, մենք տեսնում ենք, որ Ս. Էջմիածնի
Սինոդը, որի նախագահող անդամն էր Բարսեղ
արքեպիսկոպոսը, իւր օրագրութեամբ 1843 Նոյեմ-
բերի 12-ին ձիշտ թարգման հանդիսացաւ այն
աւանդութեան և ծէսերի, որոնք վաղ ժամանակներից
հաստատութիւն էին գտել եկեղեցում և որոնք Տ.
Յակոբ Ե. կաթողիկոսի կանօնական թղթով (որը

*) Գրութիւն 1800 Օգոստոսին, ի նոր նախիջևան (ձե-
ռագիր):

վերահաստատակ է և Տ. Ղուկաս Ա.) եկեղեցական վարչական սահմանադրութեան ոյժ էին ստացել:

Ըստ այսմ՝ Տ. Ներսէս Ե. և նորան հետևող Մատթէոս պատրիարքը վարուել են դարաւոր զիրքին հակառակ, չունենալով ոչ մի բանաւոր հիմք այդպէս վարուելու: Արդեօք փառասիրութիւնը մղեց նոցա դէպի այդ, թէ կային կաթողիկոսի առջևը դրուած ստրպատիթ հանդամանքներ, այդ յայտնի չէ:

Տ. Ներսէս Ե. իրեն իրաւունք համարեց հին կարգն ու սահմանը փոխելու, հիմնուելով 1836 թուի Պալատէնիէի 25-րդ յօդուածի վերայ, որն աւում է.

«Պատրիարքն հետևելով վաղեմի կանոնադրութեանց Լուսաւորչական եկեղեցւոյ Հայոց և հասու լեալ կանխաւ կարծեաց Սիւնհոգոսին էջմիածնի, տայ զվախճանական վճիռ ամենայն պարզ հոգևոր գործոց վերարբերելոց առ վարդապետութիւնս հաւատոյ, առ պաշտամունս եկեղեցւոյ և առ այլս այսպիսիս»:

Յայտնի է, որ կաթողիկոսն ամենեկին բանի տեղ չգրեց ոչ վաղեմի կանոնադրութիւնն և ոչ Սինոդի կարծիքը. նա թ. 22 կոնգակով, ինչպէս տեսանք, հրամայեց տեղակալին յիշատակել իւր անունն այն ժամանակ, երբ ինքը դեռ օծուած չէր: Հայոց եկեղեցու համար այդ ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի անտեղի նորամուծութիւն,

Այսպէս 1844 թուից սկսած վերացաւ հին կարգը, որովհետև Տ. Ներսէսի անմիջական յաջորդը Տ. Մատթէոս Ա. ոչ միայն այդ խնդրում հետևող հան-

գիտացաւ նորան, այլ աւելի ևս հետու գնաց: Նա իրեն ներեց հայրապետական օրհնութեան և ժողովարարութեան կոնգակներ տալ, մինչև անգամ Այվազեան Գարրիէլ վարդապետին կոնգակով ականակուռ խաչ պարգևեց և, որ աւելի նշանաւորն է, իւր ձեռնադրութեան ժամանակ ինքը պատարագ չարաւ, ինչպէս պահանջում էր հին կարգը, այլ պատարագել սուեց մի եպիսկոպոսի: Աւետարանական Հայերի հալածիչ և կաթողիկոսների ոչ անկեղծ բարեկամ Տ. Մատթէոս Ա. շատ բաների մէջ շփոթեց սկզբունքը կամայականութեան հետ. իւր մասին նա աւելի լաւ վկայական չէր կարող տալ քան իւր այն տետրակը, որով ապացուցանում է Դաշանց Թղթի ստուգութիւնը, մի բան, որ Հայոց եկեղեցին ամենեին չէ ընդունել*: Անտարակոյս նա իւր շատ հեղինակութիւններով հանդիսանում է իրրև եռանդուն ջատագով Հայոց եկեղեցու նախնի վարդապետական աւանդութիւններին. սակայն թէ նոցա մէջ և թէ մանաւանդ յիշեալ տետրակով նա յաճախ մեղանջում է հետևողականութեան դէմ:

Թէ ինչո՞ւ Տ. Մատթէոսի յաջորդներն էլ չբողոքեցին Տ. Ներսէսի գործած նորաձևութեան դէմ, կա-

* Մատթէոս կաթողիկոսի «Հաստատութիւն Դաշանց թրդ-թոյն, Մոսկով 1861» կամ ձոքքաղ, 1861, ժԵ. և ժԶ.:

«Հայկի առուածային շնորհաց, 1862» էր. 135—165:

«Դաշանց թղթոյն քննութիւնն և հերքումը, Վկար. Վարդապետ Շահնապարեան, Պարիս 1862»:

«Պատասխանիք Մխիթարայ քան. Սկեռացոյ, Երուսաղէմ, 1865»

և այլն:

ընդի է լացատրել նախ այն մարդկեղէն թուլութեամբ որ փառասիրութիւն է կոչուում, և երկրորդ զուցէ և այն բանով, որ Հայոց բարձր հոգևորականութիւնը մանաւանդ արդէն ընտելացիլ էր կամայականաբարէն գործեր վարելու այն ոգւով, որ տեղական կարգերն ու հայեացքները թոյլ են տալիս: Գուցէ նշանակութիւն ունեցաւ այդ խնդրում և այն հանգամանքը, որ մի անգամ արդէն Ս. Էջմիածնի Սինոդում Տ. Ներսէսի ժամանակից ձևակերպութիւն առել էր կաթողիկոսի անուան յիշատակութեան կարգը, որին հետևում էին տեղապահ արքեպիսկոպոսները մեքենարար, պարզ ձևականութեան գործ համարելով այն:

Այսպէս թէ այնպէս՝ ներկայիս կարգը մեզ ժառանգութիւն է մնացել Տ. Ներսէս Ե. կաթողիկոսից:

Ե.

Այստեղ հարկ ենք համարում կանգ առնել:

Տ. Ներսէս Հայոց հայրապետների շարքի մէջ, անշուշտ, շատ պատկառելի անուն էւնի. սակայն նորա համբաւը հայրապետութիւնից շատ աւելի յառաջ էր հռչակուած: Նորա յիշատակները կան և մնում են յաւերժաբար: Նա հղաւ Ս. Էջմիածնի բարձրագոյն ս. ժողովի կամ Սիւնհոդոսի հաստատութեան նախապաճառներից մէկն և գլխաւորը 1808 Մայիսի 25-ին. նա հղաւ Մայր Աթոսի աղետալի օրերում, 1822—1826 թուերին, երբ Տ. Եփրեմ չկարողացաւ մնալ Ս. Էջմիածնում, նորա պարաքերի մեծագոյն մասը վճարու-

զըն և աթոռի պատիւը փրկօղբ. նա է հիմնել Ներսիսեան ազգային հոգևոր զպրօցը թիֆլիսում 1824 թուին, նա է վերջապէս Աբարատեան աշխարհն ու Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը մահմետական լծից ազատող և Ռուսաց հզօր կայսերութեան հովանու տակ գնօղ առաջաւոր հոգևորականերից մէկն և զլիաւորը 1827 թուին: Իւր կաթողիկոսութիւնից յառաջ կատարած այդպիսի գործերով Տ. Ներսէս յաւերժացած է պատմութեան մէջ և երբէք չպիտի մոռացուի:

Ինչ վերաբերում է նորա կաթողիկոսութեանը, ճշմարտութեան գէժ մեղանշած չենք լինիր, եթէ ասենք, որ նա ունեցաւ անյաջող հայրապետութիւն: Թիւ 22 կոնդակը, որ նա 1844 Յունվարի 21-ին տուեց տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, նորա կաթողիկոսութեան հախաբան է, որին համապատասխան ընթացան նորա գործերը գրէթէ մինչև նորա վախճանը:

Այդ նախարանին համեմատ նա յաճախ շփոթեց սկզբունքը հաճոյքի հետ: Չգտելով գործել իբրև ծայրագոյն հոգևոր պետ ինքնուրոյնաբար, շատ անգամ նա ինքն իրեն հակասում էր, հակասելով և իւր անցեալին: Բոլոր ինդիրներում նա գրէթէ միևնոյն ուղղութիւնը պահեց ինչոր և պարզ հոգևոր ինդիրներ լուծելիս: Ս. Էջմիածնի Սիւնհոգոսը, որի համար ինքն Տ. Ներսէս Ե. գեռ իւր վարդապետ և եպիսկոպոս ժամանակ մեծ ջանք ու համակրութիւն էր սպասել, լոկ անուանական գոյութիւն ունէր նորա ժամանակ. գրէթէ ջլատուած էր և Պալաժենիէն: Այս ամէնը

տեսնում ենք նորա գործերից: Սինեդի անդամներ չէր նշանակում, և եթէ նշանակում էր, ահամայ, լոկ ձևի համար: Վիճակաւորների աթոռները թափուր էր պահում և գրէթէ ամէն տեղ իւր վերայ առաւ վիճակաւորի պարտականութիւնը: Հոգևոր գործերի կառավարիչներ նշանակեց թեմերում մեծ մասով աշխարհական մարդիկ, որոնք պատասխանատու էին միայն կաթողիկոսի առաջ: Մայր Աթոռի միաբանութիւնը ցրուեց և վանքերը դատարկ պահեց. նորա անկի շատ վարդապետներ փախան Տաճկաստան և այլ երկիրներ: Շինարար ձեռք ունէր նա, այն. սակայն ամեն ինչ անում էր իւր եզակի կամքով, շատ հազիւ միայն կը շիւ տալով և հետևելով հասարակաց ձայնին:

Այնպէս որ իւր պէս պէս թանգագին բարեմասնութիւններով հանդերձ Տ. Ներսէս Ե. ոչ միայն Ղլատեց Պալատենիէն, որը կայսեր բարեհաճութեամբ 1842-ից հետէ վերաքննելի էր ճանաչուած, այլ և Հայոց եկեղեցու սահմանադրական ոգին միանգամայն իւր կամքի տակ դրեց, կաթողիկոսական իշխանութեան և իրաւասութեան մէջ կեդրոնացնելով ամեն ազգային եկեղեցական գործի հեղինակութիւն:

Ինչպէս բնական էր սպասել, եռանդուն հայրապետի այդպիսի ընթացքն յառաջ կոչեց թշնամիներ և հակառակորդներ: Կաթողիկոսների համար ժԹ. դարում այդպիսիներ միշտ եղել են մանաւանդ Ս. Էջմիածնի միաբանութեան մէջ: Ոչ մի կաթողիկոս ազատ չէ եղել ներքին և արտաքին թշնամիներից, որոնց մեծ մասն իրենց առեւտրութիւնն ու կիրքն յայտ-

նել են, յաճախ ունենալով անձնական շարժառիթներ: Դեռ Տ. Ներսէսի նախորդը Տ. Յովհաննէս ունեցաւ իւր ընտանի հակառակորդները Ս. Էջմիածնի միաբաններէց ութն հոգի, որոնց պարագլուխներն էին Տ. Ներսէսի այն ժամանակուայ մտերիմները, Սիմէօն արքեպիսկոպոս Բզնունի և Գրիգոր արքեպիսկոպոս Արղուինցի*։ Նորա 1833 թուին յառաջ բերին վանքի մէջ մի խլրտումն, որ շարունակուեցաւ բաւական ժամանակ: Տ. Ներսէս էլ ունեցաւ իւր բողոքաւորները: Քսան և վեց յօղուածից բողկացած մի ամբաստանագիր հասել էր բարձր կառավարութեանը դեռ 1855 թուին: Սորան յաջորդում է Աշտարակեցի Գէորգ եպիսկոպոս Վեհապետեանի ամբաստանագիրը, որ նա 1856 Փետրվարի 4-ին ուղղել է «Առ շէֆն կորպուսին ժանդարմի տէր գեներալ աաիւտանտի և կոմս Աուրվայ» ութն յօղուածից բողկացած: Գէորգ եպիսկոպոսը Տ. Յովհաննէս Կարբեցու ձեռնասուն աշակերտըն և մտերիմն էր: Այդ ժամանակ դուրսը, հետու հիւսիսում, շատ գինուած էին կաթողիկոսի դէմ և նորա հին բարեկամները, Լազարեան Յովհաննէս և Սաչատուր աղաները, որոնք մեծ ազդեցութեան ունէին Հայոց եկեղեցական գործերի վերաբերմամբ բարձր կառավարչական շրջաններում: Նոցա գործակից և ձայնակից էր Բեսարաբիոյ և Նոր Նախիջևանու թեմակալ առաջնորդը, Վեհապետեան Մատթէոս արքեպիսկոպոս, որ նոյնպէս Տ. Յովհաննէս կաթողիկոսի սիրելիներէց մէկն էր: Լազարեանների թշնա-

*) Դիւան Ա.-Բ. 276.—Ա. Երեցեան, Ամ. Հ. Կաթող. 165:

մութիան պատճառն էր այն, որ Տ. Ներսէս զլացաւ նոցա խնդրած չհաս պսակի հրամանը: Պէտք էր որ նոցա երկու քոյրերի որդիք աւուսնանային Սաչատուր աղայի երկու գուսարների հետ (Դեղեանով և Արամելիք): Սակայն այն, ինչ որ զլացաւ նոցա կաթողիկոսը, համարձակութիւն ունեցաւ կատարելու Վեհապետեան Մատթէոս արքեպիսկոպոսն, իհարկէ, վստահ լինելով Լազարեանների պաշտպանութեան վերայ: Այդ այնպիսի կանոնական գեղժումն էր, որ ծիրունի հովուապետին անկարելի էր ներողամիտ լինել, ուստի և զինուեցաւ թէ արքեպիսկոպոսի և թէ Լազարեանների գէմ, իւր հայրապետական իշխանութեամբ նոցա պատասխանատուութեան հրաւիրելով*:

Կաթողիկոսի հակառակորդներին շատ նպաստաւոր եղաւ այն հանգամանքը, որ նորա մտերիմ բարեկամն և պաշտպանը, Կովկասեան փոխարքայ իշխան Մ. Վարանյոցն (1845 Մարտի 26-ից 1854 Նոյեմբերի 29) այդ ժամանակ արգէն հեռացել էր պաշտօնից և փոխարքայութիւնը վարում էր գեներալ աղիւզանա Մուրավիէվը, որ բոլորովին զուրկ էր իւր նախորդի բարեմասնութիւններից, թէպէտև զինուորական հրմտութիւններով շատ օժտուած անձն էր: Սա փոխարքայութիւնը վարեց համարեա մի տարի ու կէս (29 Նոյ. 1854-ից 22 Յուլիսի 1856) իսկապէս այն ժամանակամիջոցում, երբ Տ. Ներսէս Ն. կաթողիկոսի հակառակորդները գլուխ էին բարձրացուցիլ: Նոցա տըր-

* Այս երևում է այն կոնդակից, որ կաթողիկոսը զրել է Լազարեաններին 1856 Սեպտեմ. 2-ին թիւ 297:

տունջնիրը գրով և խօսքով այնքան զայրացել էին, որ վերջապէս բարձր կառավարութիւնն ստիպուեցաւ ազգարարել կաթողիկոսին և հրաւիրել նորան յարգելու Պալատէնիէի տրամադրութիւնները: Ան այդ Տ. Ներսէս Ե. փութաց 1856 Յուլիսի 24-ին թիւ 255 զըրութեամբ հազորդել Մուրավիեվին իւր ընդարձակ բացատրութիւնները, որոնցից երևում է նորա փայփայած վարչական գրութիւնը: Նոյն տարին Սեպտեմբերի 1-ին իշխան Վարանցովը Մոսկվայից գրում է կաթողիկոսին մի նամակ, որով իւր սրտի վիշտն է յայտնում այն ամենի համար, որ տեղի է ունեցել ծերունի հովուապետի ու կառավարութեան մէջ: Այդ առթիւ նորան սփոփելու և հանգստացնելու համար իշխանը գրում է և հետեւեալը. «Ես իմացայ, ասում է, միքանի մանրամասնութիւններն այն ամենի, ինչ որ հանդիպել է ձեզ, և հոգւով չափ ցաւում եմ, որ ձեր Նախիջևանու արքեպիսկոպոսի և պ.պ. Լազարեանների մեքենայութիւնները որոշ չափով, թէև ժամանակաւոր, յաջողութիւն գտել են: Այժմ այդ ամենը կարելւոյն չափ ուղղուած է և դուք այսուհետև գործ կ'ունենաք ոչ թէ նախարարութեան, այլ միմիայն նոր փոխարքայի, իշխան Բարեառինսկու, հետ, որը սրտանց ձեզ յարգում է և հոգւով ձեզ նուիրում է: Նա յատկապէս կայսեր կողմից առ ձեզ ունի հաճելի յանձնարարութիւն այդ ամենի մասին և ես համոզուած եմ, որ ձեր գործերի նկատմամբ ամեն ինչ գէպի լաւը կ'ուղղուի*:

*) А. Ериц. Патр. в. А. Персесь V. и Вэрэицовы, 89.

Թէպէտև 1856 աշնանն իշխան Բարեապիստոսիկին ժամանեց Թիֆլիս և սկսեց իւր բանագնացութիւնները կաթողիկոսի հետ, սակայն ծերունի հովուապետին վիճակուած չէր վայելիլ իւր ջանքերի պտուղները. 1857 Փետրվարի 13-ին, պաշտօնական բանակցութիւնների լաւ ժամանակ, Տ. Ներսէս Ե. կնքեց իւր մահկանացուն Թիֆլիսում 86 տարեկան հասակում:

Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

- Հիսուած բանից նախնի պատմագրաց հայոց,
Վիէննայ 1877. Կրեք գիրք:
Հայոց ներանուսական կրօնը: Վըրշպտ. 1879.
Ստեփաննոս Օրպէեան Ողբ. Ի ս. Կաթողիկէն,
Թիֆլիս 1885.
Հայոց վանքեր. Մոսկվա 1886,
Թովմա Մեծոփեցու Յիշատակարանը, Թիֆլ. 1892.
Յովնաննէ Թլկուրացին եւ իւր սաղերը, Թիֆ. 1892
Նոր ժողովածու Միջնադարեան Հայոց տաղեր և
նոտանաւորներ. Նրա պրահ:
Համամ արեւելցի. Վաղարշապատ 1896.
Ս. Լուսաւորչի աջը. Վաղարշապատ 1896.
Տ. Պետրոս Ա. Գեաղարձ. Վաղարշապատ 1897.
Գրիգորիս Աղբամաւցին եւ իւր սաղերը. Թիֆ. 1898
Մկրտիչ Նաղաւ եւ իւր սաղերը. Վըրշպտ. 1898.
Յակոբ Կարնեցի. Վաղարշապատ 1903.

Դ Ա Ս Ա Գ Ր Ք Ե Ր

- Գրաբառի խոնարհումը, Թիֆլիս 1881
Գրաբառի հոլովումը: Թիֆլիս 1881.
Ծաղկաբաղ արձակ եւ եւ չափածոյ բանից յերև
շրջանս. Թիֆլիս 1881.
Բառացուցակ Ա. Ծաղկաբաղի համար, Թիֆլ. 1885.
Նախաւարտիլ (Գ. տպագր.) Վաղարշապատ 1905.

Հասցէն՝ Աղէքսանդրոպօլ, Աղէքսանդրեան փողոց, 60

